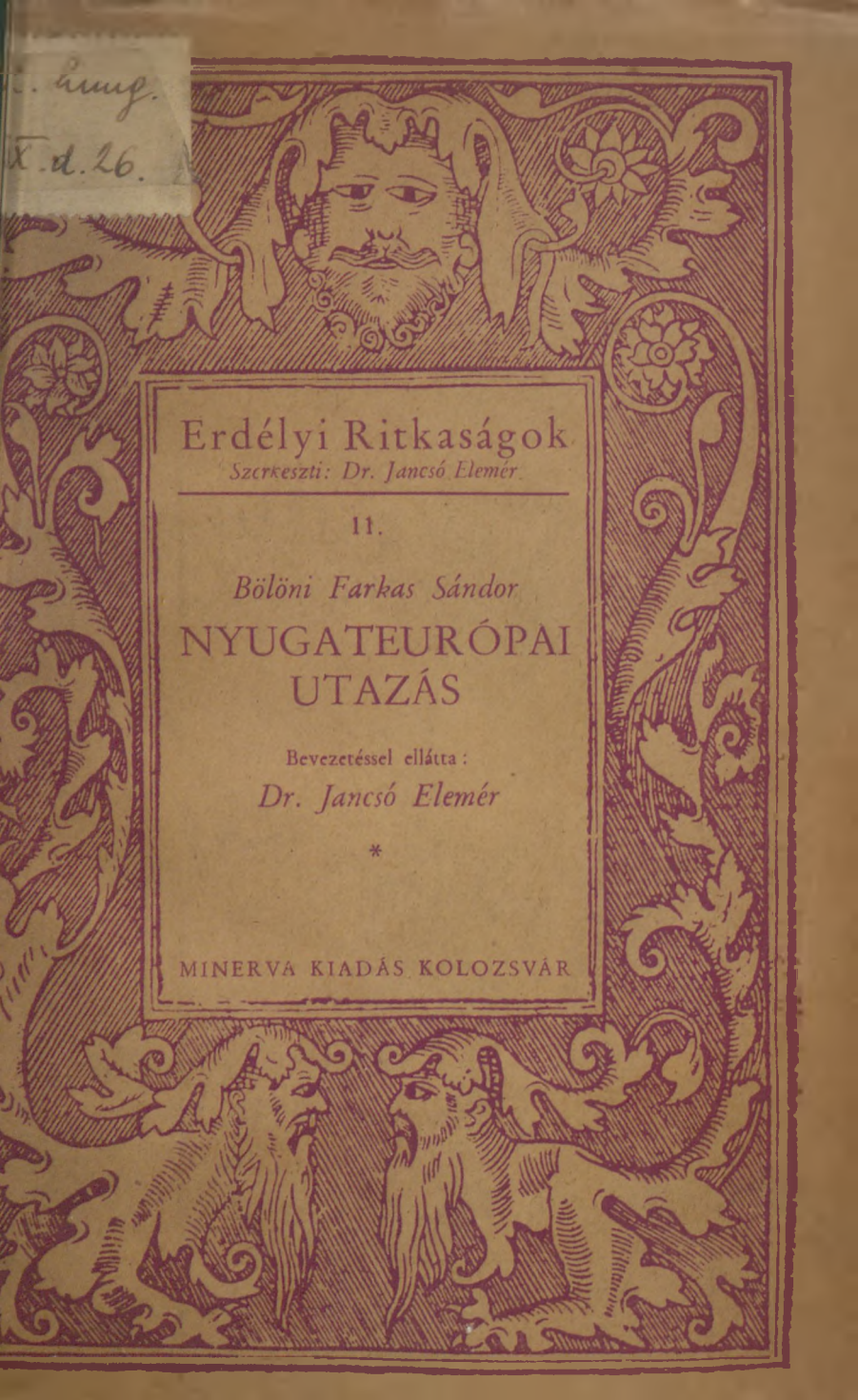

huny.
X. d. 26.

Erdélyi Ritkaságok

Szerkeszti: Dr. Jancsó Elemér.

11.

Bölöni Farkas Sándor

NYUGATEURÓPAI
UTAZÁS

Bevezetéssel ellátta:

Dr. Jancsó Elemér

*

MINERVA KIADÁS KOLOZSVÁR

*Az Erdélyi Ritkaságok
eddig megjelent kötetei:*

1. Az erdélyi magyar szí-
nézet hősora (1792—
1821). Káli Nagy Lázár
visszaemlékezései. Beve-
zetéssel ellátta dr. Jancsó
Elemér. 1939. II. kiadás
1942.
2. Péterfi Károly esztéti-
kája. Bevezetéssel ellátta
dr. Kristóf György. 1940.
3. Ruzitska György vissza-
emlékezései. Bevezetés-
sel ellátta Lakatos Ist-
ván. 1940.
4. Bod Péter önéletírása.
Bevezetéssel ellátta dr.
Jancsó Elemér. 1940.
5. Oroszhegyi Józsa: Ro-
nián élet. Bevezetéssel
ellátta dr. Bíró Sándor.
1942.
6. Lakatos István: Székely-
udvarhely legrégebbi le-
írása. Bevezetéssel el-
látta Jaklovszky Dénes.
1942.
- 7—8. Jánosfalvi Sándor
István: Székelyhoni uta-
zás. I—II. Bevezetéssel
ellátta Benczédi Pál.
1943.
- 9—10. Hermányi Dienes Jó-
zsef: Nagyenyedi Demo-
kritus. I—II. Bevezetés-
sel ellátta dr. György
Lajos. 1943.

ERDÉLYI RITKASÁGOK

Szerkeszti: Dr. Jancsó Elemér

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR

NYUGATEURÓPAI UTAZÁS

Bevezetéssel ellátta:

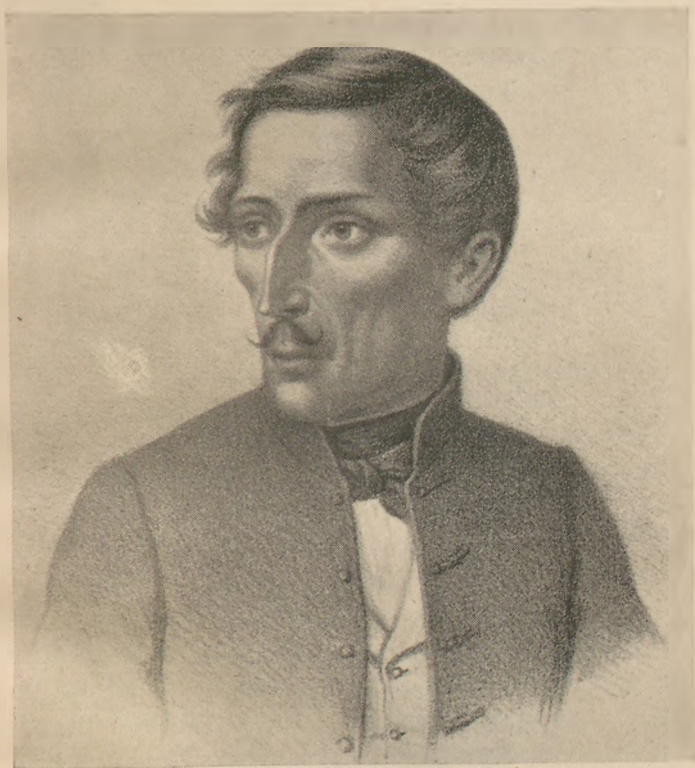
Dr. JANCSÓ ELEMÉR

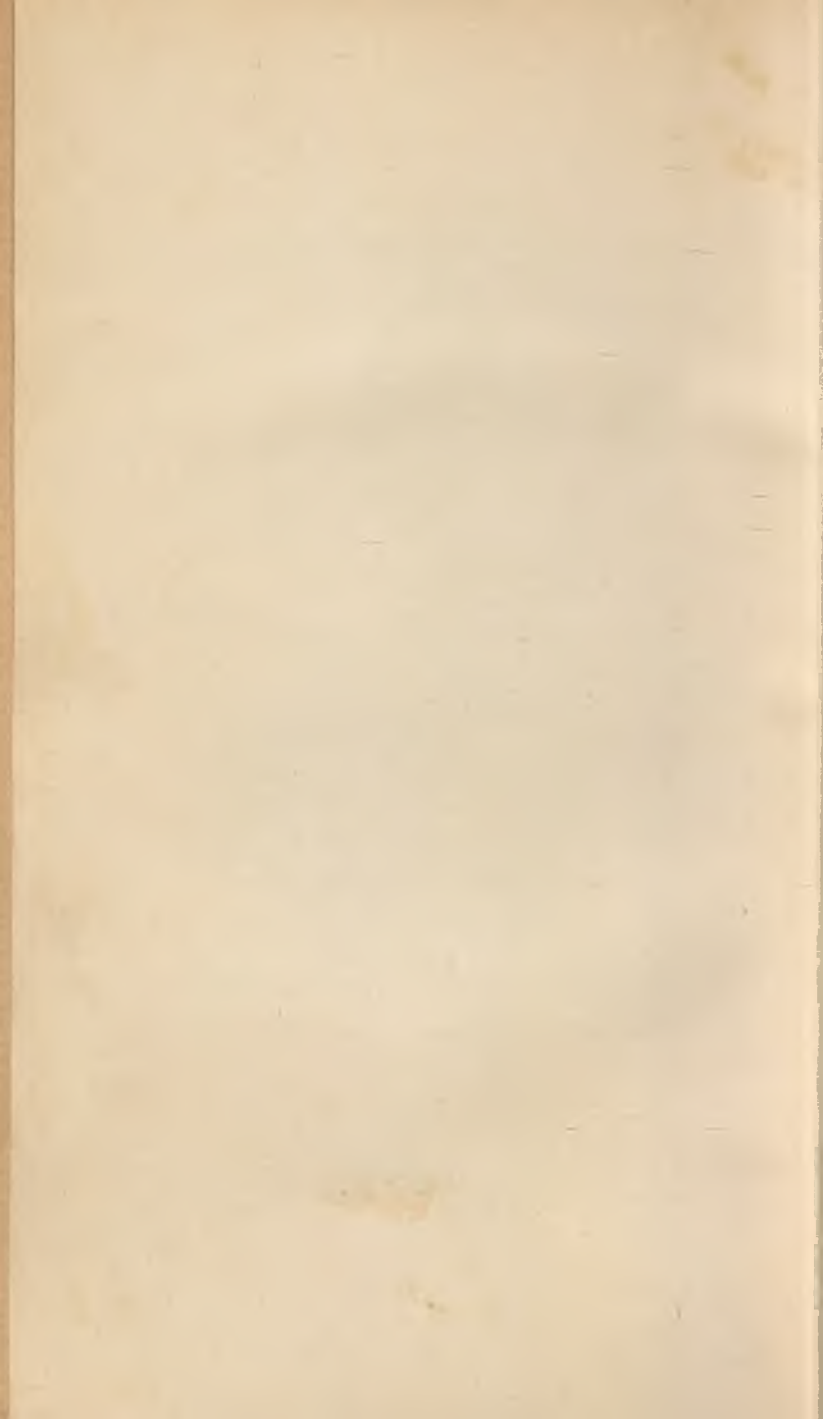
9126.

Minerva Rt. kiadása Kolozsvár, 1943

Felelős kiadó: Dr. Janesó Elemér.
Minerva-nyomda Rt., Kolozsvár 1973 Felelős vezető: Major József.

Bölöni Farkas Sándor arcképe.

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

A házsongárdi temető északi részén, egy még ma is díszes sír áll, rajta kopott betűkkel: „Bölöni Farkas Sándor Észak-Amerikai utazó, született 1795-ben, meghalt 1842-ben.“ A nagy halottak szomszédságában álló, a holtak szomorú birodalmát őrző sír a régi Erdély egyik legigazibb, de egyszersmint legmagányosabb tudós-hősének örök pihenőhelye. Ma már kevesen tudják, hogy a születést és elmulást jelző egyszerű sorok milyen gazdag élet titkait takarják. Pedig valamikor Kazinczy és Széchenyi erdélyi barátja elsőként hirdetett lelkeket tüzesítő új és bátor eszméket, új gondolatokat érlelő tanoikat, a helytelen előítéletektől és hagyományoktól megszabadulni nem akaró kortársainak. A nemzeti haladás előfutára volt a szó legtisztább és legmagyarabb értelmében. És a sorsa erdélyi sors volt. Tragédiája, hogy nem érthette meg eszméi részleges diadalát, az 1848-as magyar szabadságharcot. Élete és munkássága azonban így is hatottak, eszméi jelképeivé váltak a minőségi magyarságért folytatott örök harcnak.

Bölöni Farkas Sándor 1795. dec. 14-én született Bölönben, Háromszék vármegyében. Atyja,

Bölöni Farkas Zsigmond, jómódú unitárius székely nemes volt, dédapja pedig valamikor a kuruc világban ugyanazért a szabadságért harcolt, amelynek érdekében a dédunoka megírta később híressé vált művét, az „Amerikai utazást“. Anyja, Kandal Judith, szintén unitárius volt. A szülői ház vallásos és hazafias légkörében szerezte első mély benyomásait Farkas Sándor. Az egyszerű székely családnak legkedveltebb olvasmánya a biblia volt. Farkas Sándor büszkén említi később, hogy 12 éves koráig a Szentírásnak csaknem minden részét már elolvasta. De a vallásos szellem mellett ellenzéki magatartása gyökerei is a gyerekkorba nyúlnak vissza. A helyzetével elégtelen apa hiába lázadozott sorsa ellen, a székely élet szűk kereteiből kitorlni nem tudott. Gyermekkorára visszaemlékezve, a fájó nosztalgia és a lázadó lélek hangján írja apjáról, Farkas Zsigmondról Kazinczynak: „Mint magát védeni nem tudó, katonai numerus alá jöve, — iskoláit végezve, haza kellett menni s katonáskodott, mert a katonai numerus alól a már sok székely ifjaktól könnyekkel, bánattal s átokkal szankcionált törvények szerint, senki sem szabadulhat, ha nem szökik, vagy pappá lesz s pappá is csak úgy lehet, ha a Familia sokból áll s a regiment szabadságot ad. Itt hagyának engem a végzeteim születni s ilyen körülmények közt. S miért ép engem, ilyen temperamenttel? Ó, de ki állhat a Sorsnak elgördült golyóbisa eleibe s panaszkodhatik a Teremtő ellen?“

„A Bátyám — írja — 1811-ben meghalt s már rajtam vala a sor, de a szüntelen folyó háborúk alatt a Tisztek honn nem létébe sok viszontagságok

és üldözések közt eljövék hazul s folytatám tanulá-
som itt Kolosvárt. — . tanultam, de sorsom emléke
a legkedvesebb csalatásimbul is kiragadott, mert
Háromszéken katonáskodni, a beotiai setetben, távol
Istenemtől, ez eltörve szórta kinézéseim lábaim-
hoz...“¹

Tanulmányait 1805 szeptember 2-án kezdi el a
kolozsvári unitárius főtanodában és ugyancsak ott
kitűnő eredménnyel tanulmányozza a filozófiai és
theologiai tudományokat is. 1815 június 30-ig tógás
diák. Tanárai, előljárói úgy magaviseletével, mint
előrehaladásával mindig meg voltak elégedve. De
az iskolai keretek és a tudományok megszokott
igazságai, álmodozó, útkereső fiatal lelket nem elé-
gitik ki. Vágyai még határozatlanok, de már érzi,
hogy újítani akaró egyénisége a hagyományos kor-
látok között nem érvényesülhet szabadon. Jogi
tanulmányait 1815 október 1. és 1816 július 30.
között, a kolozsvári királyi liceumban végezte ki-
tűnő eredménnyel. 1816 őszén a gyakorlati törvény
és törvénykezési ismeretek megszerzése végett az
akkori erdélyi jogászvilág szokását követve Maros-
vásárhelyre megy. 1816 november 25-én Székely
Mihály királyi ítélőmester irodájában esküt tesz és
buzgón nekifog a hazai törvények tanulmányozásá-
nak. De nyugtalan lelke, formát kereső írói szán-
déka már eleve lázadozik eljövendő sorsa: a bürok-
rata élet ellen.

„Kezdetek lassan foszladozni az iskolában

¹ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez. Ko-
lozsvár. 1815. dec. 26. Váczy János. Kazinczy F. levelezése
XIII., 369—371. Budapest, 1908.

ápolgatott szép ideálok nimbusai is — írja később Naplójában, fiatalkorára visszatekintve. — A nagy tettek után álmodozó, a nemzetiségért égő s az egész emberiséget magába ölelő szív, lassanként hiúságoknak nyiladozott meg. Léháskodás váltotta fel az olvasni szeretést. Asszonyokkal érzelgés, dorbézoló, hív barátok, városi chronikák, hivatali pletykaságok s henye lebzselés levének lassanként foglatosságaim. És ekként sodródám mind tovább a világba, s levék észrevétlenül dicastralista.“² Bántja a bizonytalan jövő és súlyos anyagi helyzete is. A fiatal és tehetséges Farkas már ekkor nem ismeretlen. Döbrentei és Kazinczy barátsága révén nevére nagy íróbarátai köre felfigyel és ez Farkas Sándor elcsüggedéseiben az egyetlen támasz, jövőbeli felemelkedésének egyedüli reménye. Döbrenteivel az „Erdélyi Múzeum“ körül ismerkedik meg. Később hálásan emlékszik meg róla Kazinczyhoz írott leveleiben. Döbrentei önzetlen barátsággal áll a fiatal és önmagában nem bízó unitárius ifjú mellé és nemcsak írói munkásságában, de anyagilag is segítségére van. Ő ismerteti meg a névtelen fiatal író Kolozsvár vezető tudományos és műveltségpártoló férfiaival és ő áll mellette akkor is, amidőn élethivatása messzi idegenbe szólitja el Erdély fővárosából.

Kazinczyval szintén Döbrentei ismerteti meg Farkast. 1815 aug. 16-án Kazinczyhoz írt levelében az Erdélyi Múzeumról beszámolva, így ír róla: „Van

² Bölöni Farkas Sándor naplója. 1835. ápr. 27. Erdély öröksége. IX., 123—124. Budapest. 1942. Szerkesztette dr. Makkai László.

nekem szerencsém még három ifjút vezetnem: Farkas Sándor, Balog és Székelyt.

Farkas Sándor mint Unitar. Deák a' mult Juniusban végzette iskoláját. Katona székely Három Székről, 's kéntelen mint közlegény menni a' limitanaeusoknál. Irj neki, kérlek, tedd levelét enyimbe, hogy neki által adjam s örömet csináljak.³

Döbrentei lelkes biztatása nem maradt hatás nélkül Kazinczyra. A minden új tehetséget örömmel fogadó ősz irodalmi vezér pár nap mulva ír Farkas Sándornak. Az 1815 aug. 29-én kelt levelében baráti jobbot nyújt neki és tanácsokkal látja el. „Nagy érdemű barátom, — írja. — A' mi Döbrenteink közlé velem hozzá írt levelednek engem illető sorait. Nem mivel személyemet szereted, hanem mivel igyekezeteim miatt szereted személyemet, és mivel az amit ez a megbecsülhetetlen és kivált Erdélyre képzelhetetlenül sokat ható barátunk Deciuszodról és Juniusodról ír s továbbá mivel kiírt soraid egy igen szép nemcsak érzésű, hanem ízlésű embert és író is festenek, imhol vagyok azt mondani néked, hogy ismeretségednek kimondhatatlanul örvendek és hogy veled barátaim előtt kevélykedni fogok.“⁴

„Ne csüggedj el s kövess el mindent, hogy sorod megkönnyüljön“ — fejezi be végül bátorító levelét Kazinczy.

Kazinczy ígéretéhez híven valóban „kevélykedt“ új barátjával. Még ugyanabban az évben, leve-

³ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Dédács, 1815. aug. 16. Váczy János. Kazinczy Ferenc levelezése. XIII. 87—88. Budapest, 1903.

⁴ Kazinczy Ferenc levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Széphalom, 1815. aug. 29. U. o. XIII. 123—124.

lezésük megindulása után több barátjának, köztük Kölcseynek is ír Farkasról. Kölcsey örömmel értesül az új erdélyi „felfedezetről“, de írói jövőjüket illetőleg egyelőre a várakozás álláspontjára helyezkedik. „Ismét egy új *acquisitio* tehát! — írja Kazinczynak 1815 okt. 16-án. Csak azt ohajtom, hogy ezek s a hasonlók ne csak irkáljanak, de tanulgassanak is, még pedig ne csak a felületen állapodnának meg.“⁵ Kazinczy Farkasnak nemcsak azért örvendett, mert benne új írótehetséget vélt felfedezni, hanem azért is, mert hívei fogyó táborát új és lelkes fiatal író harcossal vélte gyarapítani. Farkas rajongó szavai méltán legyezgették hiuságát, mert a nagy nyelvújítási harcban, épen ezekben az években éri őt a legtöbb és legrosszindulatúbb támadás. Helmeccy Mihálynak 1815 szept. 5-én írt levelében is Farkast, mint új hívét mutatja be. Farkas — írja Kazinczy — „örvendve nézi hová viszem a nyelvet.“ „Kérte Döbrenteit, hogy írhasson nekem, mert igen szeretne engem ismerni.“⁶

Barátságuk közvetítője, Döbrentei türelmetlenül várja Kazinczy levelét. „Előre örvendek azon szem pillantatnak — írja 1815 okt. 2-án — melyben Farkas Sándornak leveledet által adhatom.“⁷ A várva várt levél megérkezvén, Döbrentei örömmel nyújtja át azt Farkasnak és ezzel a fiatal székekly író előtt új korszak, a boldog és biztató írói jövő

⁵ Kölcsey levele Kazinczyhoz Csekéről 1815. okt. 16-án. U. o. XIII. 221. Kazinczy levelezése. 1903. 221 oldal.

⁶ Kazinczy levele Helmeccy Mihálynak 1815. szept. 5-én. U. o. XIII. 146.

⁷ Döbrentei levele Kazinczyhoz Dédácsról 1815. okt. 2-án. U. o. XIII. 152.

nem remélt lehetőségei nyílnak meg. Sietve válaszol Kazinczynak és minden szavából a tanítványi tisztelet és a hálaérzés árad ki. „Okt. 8-kán vettem az Ur levelét s Octob. 8-kán kezdődött életemnek egy fényes szakasza — írja Kazinczynak. — Nem egyszer kérdém e nap magamtól, hogy nem álmodom é? s pulszom tapasztottam, mint Trank, ha nem részegedett é el lelkem e számtalanszor vágyott meglepetés örömébe? Én a T. Urnak számtalanszor kezdettem levelet írni s mindég elreszkettem a rendeket, egy csudálatos Szemérem mindég megölte hevem s most, hogy Döbrentei barátom ezt a meglepetést tette velem, elnémultam a vágyott, a reszketett örömmön“ . . . „Minden szó, minden sor szikrát pattantott lelkemből s csak elsóhajtani tudtam magam a Teremtőnek ennyi kegyért.“³

Kazinczy barátságának megnyerése egyelőre kárpótolja valódi és vélt sérelmeiért, elért és meg nem valósult álmaiért. Háláját Döbrenteinek és Kazinczynak is többször kifejezi, tanácsaikat örömmel megfogadja és előttük őszintén feltárja lelke legrejtetteb érzéseit.

A sorsa iránti érdeklődést hálásan köszönve szomorúan írja, hogy multja „emlékei“ még mindég kísértik. „Engem a Sors — írja Farkas Kazinczynak — katona fiúvá szült! — ! s nem igaz jussal idézhetném e Don Carlossal: miért épen engem milliók közül? Mélyen érzem mit tesz Nem szabadnak lenni; ez egy olyan akadály, mely vissza lök egem-

³ Bölönit Farkas Sándor levele Kazinczyhoz 1815. okt. 8-ról. U. o. XIII. 209.

ből s lábaim eleibe veti planjaim. Minden kinézés el van zárva; nem próbálhatok; mert unitárius, mert székely konscriptus s pénztelen vagyok. Környülményeim a Muzára nézve lélek ölök.“⁹

Az 1815-ben megindult levelezés Kazinczy és Farkas között 1816 és 1817-ben is tovább tart. A tanítvány bókjait a Mester dicsérő jelzői, bátorító bókjai viszonozzák. „A te ajkaidat szeretetreméltó ifjú barátom, Isten ihlette meg, nyelved gyönyörű, képzeleted lángol, csapdos, repked, állj munkának, adj eredeti darabokat.“¹⁰

Kazinczy és Döbrentei biztatására a rossz anyagi helyzetben levő Farkast Wesselényi Miklós naponta vendégül látja asztalánál és a fiatal korban kettőjük között kialakuló barátság a férfikor nagy eszmei küzdelmeiben még mélyebbé, sűrűg tartóvá vált.

„Ha nemzetünknek tíz ilyen fia volna — írja Farkasról Kazinczy — literaturánk nagy fényben fogna ragyogni. Meglásd, kedves barátom, mi lesz ebből egy decennium alatt. Én mindent, mindent várok!“¹¹

Elismerésének legszebb emléke a Farkas Sándorhoz írt verse:

⁹ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez 1815. okt. 10-ről. U. o. XIII. 209—211.

¹⁰ Kazinczy Ferenc levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Széphalom. 1815. okt. 22. U. o. XIII. 240.

¹¹ Kazinczy Ferenc levele B. Wesselényi Miklóshoz. Széphalom. 1816. febr. 21. U. o. XIII. 509.

„BÖLÖNI FARKAS SÁNDORHOZ

Ragyogó futással kezded a futást
Olympiádnak síkjain, s a tömött
Sokaság Paeant kiált a nagy merőnek.
Hová futsz? Megállj! Itt az Euripidesz
Hermája, s a Götheé; s itt közöttük
A hármás istennő szent szobra kél.
Hullj térdre, lelkes ifjú, s mondd az ígét:
„A szépet a nagy mellé!“ Már repülsz?
El, el a határig, vagy ne, nagy merő!
El, el a határig! Vár a hős iker!“¹²

Kis Jánosnak meg így ír. „Ez már nem gyermek. Verse még rossz, de prozája kimondhatatlanul szép. Nekünk ebben Schillerünk nevedik s úgy hiszem, nem lesz Schillér manqué.“¹³

Kazinczy tanácsait követve, Farkas elsősorban a görög és német irodalmat tanulmányozza. De a várt siker csak nem jön el és Farkast mélyen bántja az a csalódás, amit nagy író társai fognak iránta érezni, ha a „magyar Schiller“ nagy ígéretét nem tudja majd beváltani. Félénksége ismét urrá lesz lelkén, eredeti alkotásokkal kísérletezik, de tehetségében nem bízva, hamar abbahagyja azokat. Meg nem valósult terveire célozva így ír Naplójában: „Én Mársnak lekötöztetettje vagyok s tőle lehunyják a Muzák szemeket. Életemből egy szép részt, amikor

¹² Kazinczy Ferenc verse Bölöni Farkas Sándorhoz. Kazinczy Ferenc eredeti munkái 151. Buda, 1826.

¹³ Kazinczy Ferenc levele Kis Jánoshoz. Széphalom. 1816. márc. 6. Váczy J. Kazinczy Ferenc levelezése. XIV. 22. Budapest, 1904.

az antuziazmusz lángolóbb, az *Exerciers-Abrichtungs Regulamentek* olvasásával kell töltenem, a penna helyett Mangalétát forgatni; fáj a lelkem ezért, ezalatt a klasszikusokkal ismerkedhettem volna, már szinte késő azt tennem, amit akarok vala. Schiller húsz esztendőskorában sokat tett s én még semmit sem, ó ennek emléke sokszor elkeserít engem.¹⁴

Valóban az, amitől Farkas félt, bekövetkezett. Kazinczy lassan-lassan érzi, hogy tanítványa nem váltotta be a hozzá fűzött nagy reményeket. Levelei és főként dicsérő jelzői mind ritkábbá válnak, bár Farkas iránti szeretetét élete végéig megtartotta. Erdélyi útja alkalmából is felkeresi, de Farkas félénk tisztelettel fogadja, mintha érezné, hogy nagy mestere előtt szégyenkeznie kell beváltatlan ígéretei miatt.

Az „Erdélyi utazásban“ még talál néhány dicsérő szót Kazinczy, de később Farkas irodalmi terveit iránt mind ritkábban érdeklődik.

Farkas meg is írja Kazinczynak a lelkét nyomó keserőséget. „Dicséretid“ — írja mesterének Farkas — „hiuvá tennének, ha nem ismerném kicsinségem. Meg vagyok győződve, hogy ezeket nem komplimentből teszed, hanem talán, hogy büszkélkedjem ezen kitétellel — engem szerető szíved többet lát bennem, amint vagyok. Teher ugyan, ha többnek tartanak, amint vagyunk . . .“¹⁵

¹⁴ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczyhoz. Kolozsvár. 1815. nov. 6. U. o. XIII. 264. Budapest, 1903.

¹⁵ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczyhoz. Kolozsvár. 1819. júl. 18. U. o. XVI. Budapest, 1906.

*Kiábrándulása írói hivatásából mély sebeket ejt lelkén és ha le is mond az eredeti alkotások hajszo-
lásáról, az irodalomtól teljesen nem tud elszakadni. Fordításokkal próbálkozik és évekig tartó kitartó
munka révén egymás után fordítja le kedvenc köny-
veit: Goethe Wertherét, Schiller Don Carlosát és
Mme de Stael Corinneját. De a művészi álmok ön-
kínzó és boldogító útkeresésébe beleszól az élet, a
maga pusztá realitásaival. Szegénysége ráébreszti
származására, vágyainak határt szab székely és
unitárius volta. Úgy érzi, hogy sorsa előre meg van
határozva, börtönéből kitörni nem lehet. Bessenyei
és Báróczi példáját követve be szeretne jutni a gár-
dába, de terve nem sikerült. „Vasszorgalommal biza-
kodtam, küzdöttem — írja Naplójában — által lát-
tam ugyan, mely igen megcsalódtam választásom-
ban és hogy e pályán épen az önkény betanított
machinája lgyek, de már visszalépni szégyeltem.
Haladtam célom felé, ámbár keserűen kellett napon-
kint nyelnem ezen gyülevész néptől Hazánk piszko-
lását és megvetésemet, csak azért, mivel magyar
vagyok.“¹⁸*

*Majd jogi vizsgát tesz Pesten Vuchetichnél, a
híres jogprofesszornál azért, hogy Bécsbe könnyeb-
ben léphessen be a „katonai bíróság praktikánsai
közé“. 1821-ben kerül Bécsbe. „Most Bécsben élek
— írja — s azzal a meggyőződéssel, hogy ezen pró-
bának is csak annyi sikere leszen, mint minden igye-
kezetemnek életemben. De nincs se jussom, se érzé-
sem panaszkodni. Én nem remélek semmit, én nem*

¹⁸ Bölöni Farkas Sándor naplója. 1835. ápr. 27. Erdély öröksége IX. 124. Budapest, 1942.

rettegek semmitől s csak az a gondolat enyhít, hogy naponként hervadok s e szenvedések tompítani kezdik érzelmem.“¹⁷

Az idegen világ nem ad nyugtot a hazájából menekülő művészleleknek, az eldobott bilincsek helyett még súlyosabbak akadályozzák egyénisége szabad kifejlődését. Végül is felebbvalói ellen kitört és így kénytelen ismét hazamenni. Egyelőre nem akar Erdélybe visszatérni. Pesten szeretne nevelői állást kapni. Terve érdekében ír Kazinczynak is, de megkéri, hogy vallását ne árulja el senkinek, mert akkor nem jut álláshoz. De pesti letelepedése nem sikerül, kénytelen tehát hazamenni. „Hosszas fáradtságom füstbe ment — írja Naplójában — s lettem kancellistává, örökre ide zárattam.“ Ifjúkori reményei összeomlására gondolva írta később Széchenyinek: „Képzeled-e, hogy van örökös, elbúsult csüggedésbe annak lelke, ki hazájának szánva magát, azért élve és égve, abból örökre számkivettetik? S képzelj engemet. Nekem minden vágyásom oda volt szegezve, minden szebb órám oda halasztva, előre dobzódom a képzelgésbe, mit nem fogok én tehetni. Oda van minden... Kiürült rám nézve a jövő. Istenem, már most mit tegyek? Érzem, el kell vetnem magamat.“¹⁸

Bécsből visszatérve, ismét az erdélyi királyi kormányshoz került, ahová először 1817 április 19-én lépett be mint jegyző. 1821 június 23-án 40

¹⁷ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczyhoz. Bécs. 1822. jún. 17. Kazinczy F. levelezése. XVIII. 89—90. Budapest, 1908.

¹⁸ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczyhoz. Kolozsvár. 1816. márc 28. U. o. XIV. 88—89. Budapest, 1904.

ezüst krajcáros napidíjas irnokká nevezték ki. Megélhetése szűkösen bár, de biztosítva volt. Lelke nyugalma azonban annál kevésbbé. A hivatalnokoskodást átmenetnek tekintette, a bürokrata élet nincs kedvére. „Tréfából esküdtem fel a kancelláriára — írja Naplójában — és ime a tréfa örökös sorsomat határozta el.“¹⁹

Farkasnak fájt, hogy a tudás és a tehetség háttérbe szorul és csak az érvényesül, akit születe, vagy összeköttetései visznek előre.

„Minden szorgalom, minden igyekezet semmit ér, valamelyik hatalmasabb kegyelme nélkül. De a kegyelmet többnyire a karakter megtagadásával kellett megnyerni. Én vadásztam tehát a kegyelmet is; itt ültömben pirulok most is, midőn eszembe jut, mely igen elvettem magamat a kenyér és dicsőség kereséséért. És hajladoztam olyak előtt, kiket lelkemben nem becsülhettem, helybehagytam oly elveiket, melyeket kárhoyatosnak hittem. Elhallgattam hibáikat. Elnéztem haszonlesésüket. És amit soha meg nem bocsáthatok magamnak, — segítettém rágalmazni, kit ők rágalmaztak, kétszínkedtem és hizelkedtem hiúságaiknak s akkor szenvedhető, hasznos, szorgalmas és becsületes ember valék előttük — “²⁰

Mint hivatalnok, pontos és kötelességtudó volt. De mindez nem sokat segített rajta. Előrehaladása lassú volt. 1825 június elején 250 forint fizetéssel

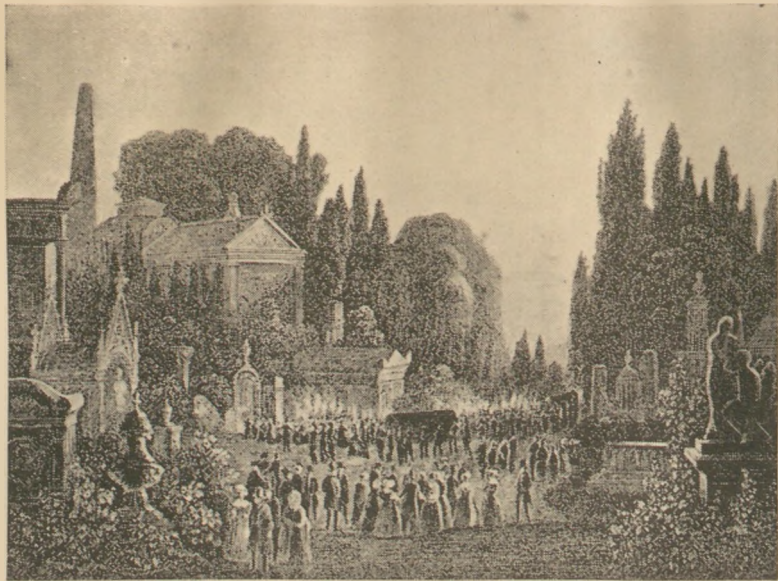
¹⁹ Bölöni Farkas Sándor naplója. 1835. ápr. 27. U. o. 125.

²⁰ Bölöni Farkas Sándor naplója. 1835. ápr. 27. U. o. 125.

ötödosztályú írnokká nevezték ki, majd 1830-ban fizetését 300 ezüst forintra emelték. De Farkas Sándort nem a kis fizetés bántotta, a hivatalnoki élet és szellem kicsinyes és nyomasztó légköre ellen lázadózott örökké egyénisége. „Atláttam valahára — írja Naplójában — hogy minden szorgalom, minden igyekezet semmit ér, valamely hatalmasabb kegyelme nélkül, de e kegyelmet többnyire a karakter megtagadásával kell megnyerni. Ezt is megtettem, de nemsokára megutáltam magam, levettem az álarcot, elhatároztam, hogy inkább szegény és hátravetett legyek, mint magamat utáljam és ime most hasznavehetetlen lettem nekik.”²¹

A külső élet kényszerítő megalkuvásai és az író és alkotó szabadságvágyai ütköztek szüntelenül Farkas Sándor lelkében. És ez az állandó belső harc, ez a sűrű tartó szárnyalni akarás a külső világ ezer akadályára ellenére, töri össze, teszi állandóan meghasonlottá Farkas lelkét. Az alacsonyrendűség érzése lelkének amúgyis régi vonása, de a törés a férfikor nagy reményvesztéseiben még mélyebbé, még gyógyíthatatlanabbá vált. De lelki nagyságát igazában épen az mutatja meg, hogy kifelé mindig erősnek, mindig büszkének és szilárdnak tudott mutatkozni. Vignyhez hasonlóan a „büszke szenvedés“ nemes magatartásával élt barátok és ellenségek között és csak a hozzá legközelebb állók pillanthattak néha levelein át e mélyen emberi lélek nagy töréseibe. Kőváry László Cassiushoz hasonlította. „Cassius szikár és sápadt, mondta egyszer Caesar meghitt baráti kör-

²¹ Bölöni Farkas Sándor naplója. 1835. ápr. 27. U. o. 125.

A Père Lachaise-i temető.

Egykori rajz.

ben. Az ilyen ember sokat és mélyen gondolkozik és veszedelmes is szokott lenni.“²² Bölöni Farkas Sándor is ezek közé a hallgatag, szikár és sápadt gondolkodók közé tartozott, akinek már a hallgatása és a pusztá jelenléte is feszélyezhette szürke hivatalnoktársait. A halott hivatali gépezet és az örök újításra törő, az embert és nem az aktát néző Farkas Sándor, Kazinczy és Döbrentei barátja, valóban méltán lehetett irigység és harag tárgya, hiszen ő a szellem képviselője volt és tökéletes tagadása, ellentéte hivatalnoktársai életformáinak és gondolkodásának.

Hiába próbálkozik fordításokkal és hiába küldte be 1827-ben Don Carlos fordítását Tratnerhez, a kiadó közönyét sem neki, sem Döbrenteinek nem sikerült megtörnie. Pedig ha e két mű idejében megjelenhetett volna, írói fejlődése bizonyára nem tört volna ketté. „A Wertheriade — írta Döbrentei még 1821-ben — jó spekuláció volna Tratnernek. Mintha látná, milyen örömet adják érette a leánykák három forintjokat, csakhogy sírhassanak rajta.“ Ugyanebben a levélben a készülő Corinne-fordításról ezt írja: „Felséges román. S mennyit fog nyerni nyelvünk is kezében, ha Stael francia eleganciáját és kényességét mindenütt kitested. Örvendek édes Sándorom, hogy dolgozol. Már akárhogy s mint, mégis csak a hazának szánt órák a legédesebbek, elnyomják az élet terheit.“²³

²² Jakab Elek. Bölöni Sándor és kora. Keresztyén Magvető. 1870. 247—248.

²³ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Ujjalu. 1821. aug. 26. Akadémia Kézirattára Magyar Írók Levelezése. 3. sz.

Kiábrándulásai következtében az irodalom helyett egyre inkább a társadalomszervezés kérdései felé fordul és a reformok útkereső lázában így jut el Széchenyihez. Széchenyi műveivel Döbrentei ismerteti meg és ugyancsak ő kéri fel azok terjesztésére barátját. Széchenyi „Lovakról“ írt munkája Farkas révén válik közismertté Kolozsvárt és ettől kezdve a „legnagyobb magyar“ minden készülő és megjelent művére Erdély fővárosában lelkes reformerek figyelnek fel. Széchenyi erdélyi kultuszának Farkason kívül Wesselényi Miklós és Döbrentei Gábor a legfőbb kialakítói. A három jó barát és eszmetárs felkarolnak minden új gondolatot, minden gyakorlatilag megvalósítható eszmét, amivel Erdély magyarságán segíteni vélnek.

A magyar írók közül Kölcseyt és Széchenyit szerette. Mindkettőben az írón túl a nemzetnevelőt, a harcotvállaló reformert becsülte. Úgy Kölcseyvel, mint Széchenyivel Döbrentei ismertette meg. Ő hívta fel figyelmét készülő és megjelent munkáikra és Farkas személye iránt is ő ébreszt eleinte érdeklődést, később tiszteletet Kölcseyben és Széchenyi-ben. Bölöni Farkas Döbrenteitől kapta terjesztésre Széchenyi műveit és az erdélyi Széchenyi kultusz kialakításában nagy része van. A „Lovakról“ írt munkáját magasztaló szavakkal dicsőíti. „Nem lehet meg nem írni — írja — azon örömet, hogy emlékezete szerint még soha egy magyar könyv is nagyobb bé hatást nem csinált Kolozsvárt, mint gr. Széchenyi munkája a „Lovakról.“ „Bámulás, elragadtatás és elpirulás közt, vagyis dühvel olvassák ezek Széchenyit. Ilyen embertől megjelent munka,

ki Magyarország és Erdély elsőbű ifjainak értékkel és tudománnyal tonust ad s magyarul! Oly virágzó és lelkes nyelvvel, melyhez kevés író t hasonlíthatunk.“ 1829-ben Gedő Józsefnek a készülő Hítelről ír. „Ez a Széchenyi halhatatlan ember. Azt a sok szépet, amit róla hallok és tudok, nem hittem egy emberben mind feltálálhatni. A Nemzeti Hítelről írt munkája már készen van és úgy hallok, most megy a cenzurán át, nemsokára látni fogjuk.“²⁴

Széchenyi mellett Kölcseyért rajong leginkább. Kölcsey tiszta nyelve, fenkölt gondolkozása és bátor kiállása a reformok mellett teljes szeretetét melléje állítják. „Az összes írók közül — írja — senki dicsőségét annyira nem irigylem, mint a Kölcseyét. Vajjon ki is mérközhetnék vele ízlés, kritika, nyelv és képzelő erő dolgában?“²⁵

Farkast a nagy reformokon kívül elsősorban Kolozsvár problémái érdeklík és ezt az érdeklődését élete végéig megőrizte. Az 1822-ben indítványozott kolozsvári dolgozóház megépítését sürgeti, majd létrehozza a „Gondoskodó Társaságot“²⁶ az első magyar kishitel intézetet. A színház iránti érdeklődése is állandó marad, a válságba jutott kolozsvári színészet érdekében többször tesz javaslatokat, lelkesít és lelkesedik mindenért, amit a fejlődő város érdekében hasznosnak tart.

Ezekben az években fog neki Erdély történeté-

²⁴ Bölöni Farkas Sándor levelc Gedő Józsefhez. Kolozsvár, 1829. aug. 14. Jakab Elek. Bölöni Farkas Sándor és kora. Keresztyén Magvető. 1870. 276.

²⁵ U. o. 277.

²⁶ L. Dr. Oberding József: A kolozsvári Gondoskodó Társaság. Kolozsvár, 1934.

nek megírásához is. Munkájában azonban nem követte kora nagy történészeinek módszerét. Egy-két vezetógondolatot kiragadva minden korból, néhány szóval jellemez embereket, eseményeket, történeti folyamatokat. Művéből szülőföldje: Erdély és a Székelyföld nagy szeretete érződik ki. Általában kevés forrásmunkára támaszkodik, mindenben egyéni és eredeti próbál lenni. Transzilvánizmus szemüvegén át nézve hazája multját, sokszor olyan eseményeket sem ért meg, amiket egy kívülálló könnyen észrevesz. Az erdélyi fejedelemség korát szépen írja le; kitűnően sikerült Mátyás korának rajza is. A vallási harcok két századában azonban már „hanyatlást” lát, mert azt saját százada szemével nézi. Jakab Elek méltán megdicséri Martinuzzi jellemzését és a protestantizmus irodalmi hatásáról írott részeket. Művén erősen érzik francia íróinak történet szemlélete és szintetizáló, mindenről egységes képét adni akaró törekvése.

1829 májusában Bonchidára ment és ott ismerkedik meg a „Havas violájával”, egy német nevelőnővel, élete nagy és tragikus szerelmével, Polz Jozefinával.

A nagy érzés forró fellángolásáról Döbrentei-nek is beszámol május 20-án írt levelében. Sajnos, e levél elveszett és csak Döbrentei válaszából értesülünk röviden annak tartalmáról. „Be gyönyörű levél, édes Barátom, a Te leveled, melyet hozzám május 20-án írtál, a bonchidai kertben a „Havas violájá”-ról és szerelmedről.”²⁷

²⁷ Döbrentei levele Bölöni Farkas Sándorhoz. 1829. jún. 25. Akadémiai kézirat. Magyar Írók Levelezése. 3. sz.

A nagy szerelem azonban nem tart soká. A túlfokozott érzések örök sorsára jutott, gyorsan hamuvá vált a nagy érzések tisztító tüzében. Naplójában később ezekkel a szavakkal számol be kiábrándulásáról:

A lány „kitalálta, mi aggódtat engemet, s talán érezte azt is, hogy ily hánykodó indulatú, makacs érzelmű embernek nem adhat boldogságot. A két büszke természet nem férhetett meg egymás mellett“.

„Sokat bántottam, nem kíméltem érzelmeit, kíméletlen volt utolsó levelem is... a lány pedig bujdosott előlem, bujdosott utánam, örök harcban értem s szertelen áldozatokkal miattam.“²⁸

A boldog szerelem lázában nem felejtkeznek meg munkáiról, terveiről sem. Ugyancsak Döbrenței fentidézett leveléből tudjuk, hogy egy erdélyi múzeum gondolatával is foglalkozik és így időben ő a legelső, aki komoly és határozott formában veti fel a három évtizeddel később, 1859-ben létrejött Erdélyi Múzeum eszméjét.

Az erdélyi múzeum gondolata tulajdonképpen módosított felelevenítése Aranka György és Döbrenței Gábor társaságának. Miért tervez elsősorban múzeumot és nem akadémiát Farkas? Ennek egyetlen okát abban kell látnunk, hogy időközben, 1826-ban megalakult a Magyar Tudományos Akadémia és így teljesen fölöslegessé vált egy külön erdélyi tudós társaság létesítése.

²⁸ Bölöni Farkas Sándor naplója. 1835. máj. 2. Erdély öröksége IX. 126. Budapest, 1942.

Farkas Sándor tervét részletesen kifejtette gr. Lázár Lászlóhoz, Erdély kancellárjához Kolozsvárról 1829 január 29-án írt levelében.²⁹ „Nem lehet pirulás nélkül elgondolnunk — írja — hogy Erdély, mely hajdan oly buzgón, s Magyarország előtt törekedett a tudományos művelődésre s a nemzetiséget élesztő külömbféle módokra, most majd mindenben egészen hátra van, egészen elaludt, s bűnös hidegségében vesztegelve, henyeségét az elszegényedéssel akarja menteni! Nem tudom, ha még valaha nem kell-e számolni Erdély mostani időkorbelijeinek a historia ítélőszéke előtt, azon érzéketlenségért, mellyel nyelve, literaturája s kivált nemzeti hagyományjai iránt viseltetik.“ Magyarország már példát mutatott, Erdély azonban multját megtagadva, nem törődik nyelve és műveltsége ügyével. Nincs Erdélyben nemzeti könyvtár, hagyományainkat nem tartja intézményesen fenn semmi. „Elhagytuk pusztulni fejedelmeink minden maradványait; zsidók hordják ki régiségeinket s bűnös hidegséggel néztük el, hogy a kamara Déva várát — a historia s annyi hazai tettek helyét — kotyavetyén adta el, s Vajda-Hunyadon, hol eleink tanácskoztak, Erdély büszkesége helyén — vasmagazium van.“ Gr. Lázárt kéri, hogy segítse elő hivatali hatalmánál fogva az Erdélyi Nemzeti Múzeum megteremtését. Sajnos, Farkas Sándor korát megelőző elképzelése felett kortársai napirendre tértek.

A másik terv: a keleti utazás gondolata, úgy

²⁹ Megjelent az Erdélyi Múzeum Egyesület Emlékkönyvében. Kolozsvár. 1909—1942. Dr. Kiss Ernő: Bölöni Farkas Sándor. 135—140. l.

látszik évek óta foglalkoztatta Bölöni Farkas Sándor képzeletét és arról sem az anyagi és politikai nehézségek miatt, sem barátai tanácsára nem akar lemondani. Hiába írta neki már 1828-ban³⁰ Döbrentei, a realista íróbarát és műveltségsszervező, hogy „A muszka hadsereg közé menni nem rossz gondolat, de akkreditálva kellene lenned az udvarunk részéről is a muszka cárnak engedelmével. Ezt pedig nem hiszem, hogy megkapod, mert ők kémet gyanítanak benned. Egy angolt Oberetlieut. O Donellt nem fogadta el Miklós Ur, aki nála akart szolgálni. Tudom, mert Assignatiot Bukurestbe is én adtam neki, s vissza Bécsnek is én. Ha mehetsz, jó, de élj inkább Kolozsvárott“. Majd, hogy elterelje barátja figyelmét általa céltalannak vélt utjáról és a bolyongás mögött meghúzódó borúlátó életszemléletéről, örömmel üdvözlí a kolozsvári kaszinó tervét. „Igen, helyben hagyom, hogy ti is kaszinót kezdettek, rajta barátom. Élj te inkább, látod okosabb, ne készülj meghalni. Hiszen Te a Jónak terjesztésére teremtettél. Be örvendenék, ha jó folyamatban találnám kaszinótokat, midőn majd a jövő nyáron be állok hozzátok.“ Biztatja a kolozsvári „Muzsika Egyesület“ támogatására is. „A Muzsika Egyesület fel állott Kolozsvárott? Az Istenért, azt el alunni ne hagyjátok. Csak abból jöhetnek elé énekeseink és néink. És sehol másutt nem állhat fel, csak Kolozsvárott.“

Döbrentei sorai azonban, melyekben a tervezett keleti út nehézségeit vázolta Farkasnak, nem riasz-

³⁰ Döbrentei levele B. Farkas Sándorhoz. 1828. nov. 6. Akadémia Kézirattára. Magyar Írók Levelezése. 3. sz.

tották vissza őt kedvenc gondolata megvalósításának megkísérlésétől. Egész sereg baráti és hivatalos levelet ír, de úgy Oroszországból, mint Bécsből kedvezőtlen híreket kap. Még 1830-ban sem mond le véglegesen tervéről. Döbrentei újlag figyelmezteti:³¹ „De hová akarsz kóriczálni? Bizonyosan valami közeli célzó feltétel vezet, csak magyart keresni ne menj Ázsiának sivatagjaiba!”

1830-ban már barátainak beszámol új tervéről: amerikai útjáról. „Oda szándékozom menni — írja — mintegy másfél-két esztendőre. Az ég meghallgatta kérésemet és talán elérem azt, ami életemnek egyik legfőbb óhajta volt, vagyonomnak egy része feláldozásába kerül ugyan, de ennél szebb kívánságra sohasem költhetek. Én most mint egy diák szüntelenül tanulok. Geografiát, statisztikát és konstitutiói ismereteket kell előre szereznem.” Hivatalfőnökeiktől szabadságot kér és azt megkapván, 1830 őszén elindul Kolozsvárról gr. Béli Ferenc társaságában. Annyi hiábavaló terv és oly sok elégett, meddő vágyakozás után végre a sors rámosolyog. Az előtte álló út kárpótlást ígért a mult csalódásai helyett. Nyugtalanul, de boldog örömmel néz a nagy élmények elé és felveti az örök kételkedés kérdéseit: vajjon nem fog kiábrándulva visszajönni a nyugati nagy nemzetek életét közéről látva. „Vagy talán hazám hátramaratán való bánattal térek vissza?”

„Mikor az igénytelen főkormányzószéki írnök

³¹ Döbrentei Gábor levele B. Farkas Sándornak 1830 május 16. Akadémia Kézirattára. Magyar Írók Levelezése. 3. sz.

hazáját elhagyá — írta Kóváry László a Farkasról szóló visszaemlékezésében — senkise gondolta, hogy egy esemény magva vetődik el, mely pár év múlva a hazát fel fogja villanyozni.“³²

Kolozsvárról nov. 3-án elindulva, Farkas Sándor Pesten át Pozsonyba ment és ott résztvett az országgyűlésen. Kalauza ezuttal is a régi barát: Döbrentei Gábor volt, aki megismerteti ottani író és politikus barátaival. A koronázó városban szomorúan látja Farkas a magyarság háttérbeszorulását. „Háládatlan város! mely a nemzet kedvező törvényeit, zsírját és szabadságát használod, és a Nemzetiséget megveted — írja útinaplójában — Ausztriaiaknak és Cseheknek sepredék népe! A Lord Byron átka érjen Tégedet hálátlanságodért. Kizárad magadból a Magyarok nyelvét és Játékszínét, visszaélsz a Magyarok gyengeségével, érjen Tégedet az Izrél Népének sorsa!“³³ Pozsony után Bécs volt útjuk következő állomása. Innen társával együtt Münchenbe mentek és fölkeresték a magyar-barát Hormayer bárót, akinek a Vaterländisches Taschenbuchja nagy szolgálatot tett a magyar irodalom külföldi megismertetése érdekében. München múzeumi, könyvtárai, régi épületei mély benyomást gyakoroltak Farkasra. Elragadtatással beszél a bajor királyról és az általa önként adott új alkotmányról. „A Historiákból úgy látjuk — írja Farkas — hogy akár mikor valamely Nemzet Constitutiót

³² Kóváry László: Bölöni Farkas Sándor. Napkelet, 1859.

³³ Bölöni Farkas Sándor európai útinaplója. A kolozsvári unitárius kollégium kézírattárában. 959. sz. 2. l.

szerzett magának, ott mindig előre ment a Nemzetnek nagy megrázkódása, 's nyomattatása, és vagy alkudt a Nép Királyával „vagy kényszerítette Szabadsága Privilegiumát megerősíteni.“ Ezzel szemben Bajorországban maga a király „nemes maga megtagadásával lemondott az önkényű uralkodásról, s az elnyomott, az Aristokratia és Papság apró faktioitól elszaggatott Népnek szabad Constitutiót adott“. „Tisztelet az ilyen királyok emlékének.“³⁴ Nov. 24-én Münchent elhagyva, Augsburgon, Stuttgardon, Karlsruhe át 26-án elérték Strassburgba. Itt már „a három színű zászló lobogott minden épületről büszkén előnkbe — írja Farkas — és a francia földre érve lehetetlen nem hinni a constitutio valóságos erejét. Itt mindjárt lelkes és nyílt ábrázatú, vagyonos és szabad lelkű emberek vannak. A lelket és elmét a maga egész műveltségében, csak a szabad constitutio emelheti fel, 's tarthatja fenn.“³⁵ Hosszas és fárasztó út után dec. 3-án „ezer szép remény és ezer vágyódások közt“ Párisba érkeztek. Itt régi erdélyi ismerősök üdvözlik: Wesselényi Farkas, Zeyk József és Balog Pál. A francia főváros eleven élete, ragyogó épületei állandóan elragadtatott sorokra ihletik. „Minekutána Bécsset meglaktam — írja — azt hittem, hogy már egy nagy Város sem tehet reám nagy hatást. De mely különbség Párizs és Bécs között! mint Pest és Bécs között. Bécs népessége háromszáz ezer, Párizsé nyolcszáz ezeren feljül.“ „Az idegen nagyon különös helyzetben találja

³⁴ U. o. 8. l.

³⁵ U. o. 9. l.

magát Franciaországban az első napok alatt — írja Farkas — oly nemzet közé lépik, melyet az újságokból örök háborgásban lévőnek, egymást öldöklőnek hallott; oly állításokat kell nyilvánosan és egész megszokottsággal eléadatni, melyek addig előtte tiltott portékák voltak; oly viszonyban látja előljáróikat alattvalóikkal, melyben a parancsoló méltósága s az engedelmeskedő alázatossága nem találhatik fel. Mindez bámulással s a nemzet sorsa feletti aggodással töltik el az idegent. De kevés napok mulva változik nézete, előítéletei oszlásával gyakran kell a törvény azon szent állításaira emlékeznie: hallgattassék meg a másik fél is.³⁶ A francia alkotmány, a politikai és művelődési intézmények egyaránt érdeklők Farkast, de a törvényeken és intézményeken túl, elsősorban az embert, a francia nép jellemét és szellemiségét keresi. A nyugatjáró Ady Endre ösét, Farkas Sándort természetesen a pillanatot benyomásai erősen befolyásolják, de a látszólag jelentéktelen látnivalók és események magyarázatánál mindig a szintézisre, az eszmei és elvi kérdések tisztázására tör. „Annak, ki Európa nevezetesebb városait megjárta — írja Farkas — tapasztalásába még nagy hiánya maradt, ha Párist nem látta. Az utazott és nem utazott idegen egyaránt varázskörben képzelik magukat Párisban az első napok alatt. Az emberi elme és szívnek nincs oly hajlandósága, melynek Páris ezerféle táplálékot ne tudjon adni. A magát mulatni kívánó, tudományos, henyé, szemlélődő, művész, kereskedő, egyformán

³⁶ U. o. 12. l.

és a napnak minden részeiben új tárgyakat talál-
nak érdekeik kiegészítésére. Mintha századokon át
által tanulta volna a párisi nép, minden ingerlő mó-
dot kiszerezni, mi az idegent oda kecsegtethesse.“
Farkas megérkezése után Páris ismét történeti ese-
mények színhelye. „Épen ezen időszakban — írja —
hangzottak még a júniusi revolució által hányko-
dásba hozott elmék, s a miniszterek pere, a napszá-
mosok feltámadása és az érseki kastély ostroma
revolucióit végig éltük ott mulatásunk alatt. Mind-
az, amit könyvből és újságokból olvasunk a revolu-
ciókról, alig egy ily jelenet valóságához. Az erők-
nek ily küzdései között is a nyugalmas idegen ké-
nyére találhatja magát Párisban s mindezeket ön-
magára nézve úgy tekintheti, mint egy nagy darab
epizodiát, mint kedvező helyzeteket tapasztalásaira,
s épen ekkor láthatja az emberi indulatoknak min-
den elágazásait s kitéréseit eredeti természe-
tökben.“³⁷

A politikai életen, az alkotmányon, a színhá-
zokon, az egyházi és világi intézményeken kívül
Farkas Sándor jóformán mindent megnéz és több
mint százoldalas párisi útinaplójába lelkiismerete-
sen feljegyez, megmagyaráz, színesen leír. Naplójá-
nak művészi stílusa a kor egyik legszebben megírt
és legmélyebben átélt útikönyvévé teszük művét.
Egyaránt mély emberi érzéssel ír a halottakról: a
kultúra nagy hőseiről és az egyszerű, névtelen,
porba omlott emberi életokről. A párisi Morgueról

³⁷ Bölöni Farkas Sándor. Utazás Észak-Amerikában.
Kolozsvár, 1834. 4.

írt sorai Ady száz évvel későbbi hasonló tárgyú írása mellé állíthatók. Az idegen világ szemlélete és leírása mellett állandóan hazájához hasonlítja a látottakat, szomorú és aggódó megjegyzéseket fűz nemzetünk elmaradottságához. A Vendom-oszlop látásakor pl. így ír: „A francia büszkén említi ezen oszlopot, tisztelettel menjen el mellette 's tekint fel reá 's hazafiúi tűzzel szöll rólla. Szegény Magyar Haza! mutathatod-e Te, csak egy oszlopát is, csak egy Emlékét is a Tieid győzedelmének és dicsőségének majd más fél száz esztendőök olta? Van-e csak egy emléke is Vitézségednek, mely a Magyar lelkét büszke érzésbe hozza 's hazafiúi tűzre gerjessze? Mert a nagy Fridrik ellen való Háborúban, a Török ellen Liptiánál Hannaunál nem a Magyar korona, hanem az Ausztriai Ház győzött! Sic vos non vobis mellificans Apes...“³⁸ Naplójában külön fejezetekben foglalkozik a Sorbonne-nal, a Pantheon-nal, a királyi könyvtárral, az Invalidusokkal, a Jardin des Plantes kertjeivel és gyűjteményeivel, a Louvre-al, az observatoriummal, a Notre Dame templommal, de közbe a napi eseményekről szóló bő tudósítások és az azokat kísérő színes és egyéni megfigyelések teszik naplóját változatossá és érdekessé. Farkas Sándor száz oldalon az egész akkori párisi élet keresztmetszetét adja egyéni benyomások és alapos tanulmányok, lelkiismeretes utánaolvasás alapján. Adatai mindig megbízhatóak, előadás-módja egyéni, stílusa könnyed és élvezhető mindvégig.

³⁸ Bölöni Farkas Sándor európai útinaplója, 15.

Farkas Sándor felkeresi a párisi magyarokat is. Leírja életük, pályafutásuk, de főként az érdekli, hogy mennyire maradtak hűek a távoli hazához, mit hoztak és mennyit tartottak meg nemzetünk hagyományaiból. Felemelő és szomorú eseteket ír le naplójában Farkas. Egy Puskás Pál nevű honfitársáról így ír: Ő ugyan Hazánkban nem kapott volt nevelést, még is a világban forgása 's Párizsi lakása által oly tudást kapott, hogy a politikai dolgokról nyomósabban reflectál, mint nálunk sok tudós Hivatalbeli.³⁹ Sokan — sajnos elvesznek a magyarság számára — írja Farkas. Idegen nevet vesznek fel és megtagadják népükkel és nyelvükkel a közösséget.

Különösen értékes része naplójának az alkotmányos és politikai élet intézményeinek leírása és jellemzése. Farkas az első, aki a magyar utazók közül nem csupán az uralkodó áramlatokat veszi észre, hanem azokat is, amik a társadalmi élet felszíne alatt jelentkeznek és csak az éles megfigyelő kutató szándéka előtt tárulnak fel. Így ír részletesen a Saint-Simonistákról, akik valósággal „szektát“ képeznek szerinte. Természetesen kritikával és nem naiv rajongással ír az általa látott új dolgokról és a szavak mögött mindig a lényegét próbálja megragadni és érzékeltetni. Művészet, politika, tudomány, társadalmi és szellemi élet, emberek és eszmék, élő valóságok és holt emlékek színes kaleidoszkopja párisi útleírása. Sajnos ugyanazt nem mondhatjuk el angliai útinaplójáról. Ügylátszik

³⁹ U. o. 29--30. l.

ennek a résznek kidolgozására kevesebb időt fordított Farkas, bár mondanivalói itt is érdekesekek és tanulságosak.

Páris 1831 március 23-ikán hagyta el Farkas több mint négy hónapi ott tartózkodás után. Március 26-án Lüttichbe ér társával együtt, majd a belga és a holland nagyvárosokat tekintik meg. „Itt épen olyan küzdelemre találtunk — írja Farkas — mint Párisban. Lüttich, Brüssel és Antwerpiában a franciaországi júliusi napok ismétléseit s azoknak következeit kellett látnunk. A szép, a gazdag Belgium harcban állott szomszédjával. Antwerpiából Hollandiába sok kérelem után, s a hollandus katonai igazgató Generall Chassétól nyert passusunk mellett is a két ellenséges tábor közt sok kedvetlenség, vizsgálgatás, ki kérdezés és kíséretet közt haladtunk ki. Brémán túl ki értünk a táborok közül Dudrecht, Hága, Leyda, Hárlem, Amsterdam és Rotterdamban ajánló leveleink sok ismeretséget és módot szereztek e szorgalom országát megismerni.”⁴⁰

Rotterdamból 1831 április 17-én indultak tovább Farkasék Anglia felé és 25 órai út után értek el Londonba. Farkast nyomban meglepi az angol és francia világ ellentéte, a két nép közötti jellem és életformák különbözősége. „Ismét új zsibongó nagy világban találtuk magunkat s szinte minden pontig ellenkezőben, mint Franciaországban. Ott áll e két ország a föld abroszán egymás mellett, csak 24 mérföldnyi tenger csatorna választja el, s mégis

⁴⁰ Bölöni Farkas Sándor. Utazás Észak-Amerikában. Kolozsvár, 1834. 4—5. l.

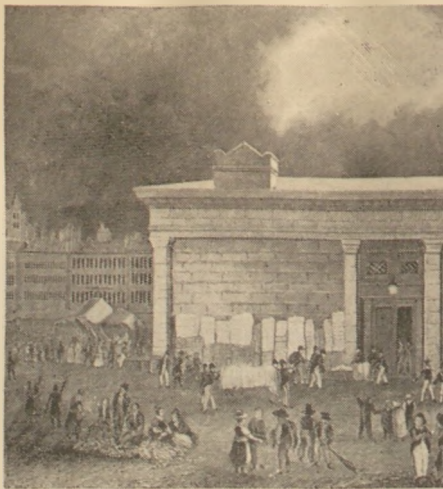
ellenkezőbb érzésű, gondolkozású, cselekedetű és intézetű két szomszéd népet alig találhatni. Párisi lakás után érkezve az utazó Londonba, ha különcödő nem akar lenni, egészen új tanulásává kell tennie itt az életet, szokásokat, társalkodást.“⁴¹

Angliai tartózkodása alatt Farkas ellátogat Skóciába is, Walter Scott hazájába és idézi a táj nagy irodalmi emlékeit. Osszián földje és az angol regény nagy mesterének hazája megragadják képzeletét, de a tájak mellett hasonló érdeklődéssel nézi a technika vívmányait is. „A szegény Irlandia — írja — a jussai visszaszerzésért küzd. Dublint hánykódások és egyenetlenségének vitatásai közt találtuk. Az angol nemzet műveltsége s fel emelkedése közepette sokat talál az utazó Irlandiában, ami elszomorító.“⁴² Irországból visszatérve, Farkas Liverpool, Manchester, Leeds és Birmingham gyárait tekinti meg, de legnagyobb elragadtatással a vonatról, vagy mint ő nevezi a „gőzszekérről“ beszél. „Az emberi elmének egyik legnagyobb diadala a gőzszekér. A város végén felültünk a szekérre mintegy 13-an és ezen utat Manchesterig 30 és $\frac{1}{2}$ angol, vagyis 7 magyar mérföld, egy óra és fél minuta alatt tettük meg, de néha 58 és még 57 minuta alatt is megfutja ezen utat a gőzszekér. Sem madár, sem a legsebesebb vágató ló ily gyorsasággal nem haladhat. Különös gyönyör egy nemét érzi az ember, midőn egyik városból csaknem egyszerre egy másik városban teremhet.“⁴³ Londonba való visszatérésekor részt

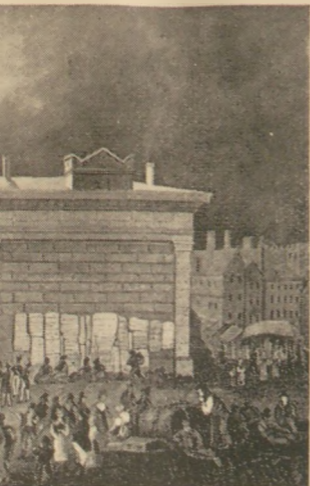
⁴¹ Uo. 5. l.

⁴² Uo. 8. l.

⁴³ Uo. 9. l.

A Morgue.

Egykori rajz.

vesz a parlament megnyitásán és alkalma nyílik most már azt, a nemrég látott belga, illetőleg francia képviselőházzal összehasonlítani. Londonban felkeresi az ott élő unitáriusokat és hosszú oldalakat szentel az angol egyházak és szekták ismertetésére. Múzeumokat, színházakat itt is megtekint, de fejtegetései javarészt inkább az angol alkotmány, nemzeti jellem, vallási és világi szokásoknak szenteli.

Végre elérkezett az Amerikába való indulás ideje és Farkas Béldyvel együtt szorongva gondol a hosszú és fáradtságos útra. Július 26-án hajójuk már indulásra készen volt és izgalmak között szemlélik, amint lassan eltűnnek szemeik előtt az angol főváros házai, a partok és végül kint vannak a végtelen és félelmetes óceánon.

Szeptember másodikán, az út harmincötödik napján pillantják meg a szárazföldet. Boldog öröm sugárzik arcaikról. Szeptember harmadikán, utazásuk 36-ik napján kora reggel a New-York-i öböl partjait pillantják meg. Farkas izgalommal gondol az új világ látnivalóira és így sóhajt fel: „Valjon e szép hazában a szabadság, az elnyomott emberiség és jussok menedék helyét megtalálom-e? Ha ennek önmaga által hozott törvényei és intézetei teszik-e boldogabbá az embert, vagy azok-e boldogabbak, kik az önkény parancsolatai hív teljesítésének dicsőségében találják boldogságukat?”¹⁴

„Hatvan esztendeje már, hogy Európának és az emberiségnek szemei Amerikára vannak függesztve. Miután elvekben és a csatapiacon százado-

¹⁴ Uo. 28. l.

kon által harcolt az óvilágban a szabadság az elnyomatással, s ezer próbáiban is megcsalódott, megadta ugyan magát végre elfáradt kétség közt, de bágyadt keserűségében Amerikára fordította szemeit, azon népre fordította minden figyelmét, melyet úgy látszik a sors ama nevezetes kérdés elhatározására választott ki „ha valjon az ember és emberi társaságok képesek-e vagy nem, hogy önön megfontolások és szabad választások által jó és a népet boldogító igazgatást alakítsanak, vagy ha az emberek rendeltetése tovább is és örökre a légyen-e, hogy politikai helyzetére nézve is csak a történet, az erő, és önkénytől függjön“ — veti fel az emberiség nagy kérdéseit Bölöni Farkas.⁴⁵

New-York megtekintése után tovább indulnak Amerika belseje felé. Az Ontario tavát látogatják meg, majd tovább utaznak és a Hudson-parti városokat keresik fel. Érdekes összehasonlítani Farkas útleírását az előtte alig néhány évtizeddel ottjárt híres francia író, Chateaubriand visszaemlékezéseivel, mindketten nagyjában ugyanazokat a vidékeket látták, de míg a nagy francia író lelkét a természet szépségei ejtik bámulatba, addig az erdélyi utazó figyelmét maga az ember érdekli. Farkas Sándor úgy látja, hogy a történelmet az embernek a természettel és az előítéletekkel folytatott küzdelme alakítja.

A társadalmi szokások leírása után megismereti olvasóit utazónk az újvilág büntető törvényeivel és börtöneivel is. Nagy elragadtatással beszél az

⁴⁵ Uo. 28—29. l.

amerikai börtönök tisztaságáról, rendjéről és arról a szellemről, ami az újvilág büntető kodexét áthatja. Mintha Eötvös József ostromozó szavait hallanánk a börtönügy ismertetésében, úgy hangzanak fel jóval előtte Bölöni Farkas Sándor figyelmeztető szavai. „Miután Franciaországban és Angliában néhány fogházat láttam — írja — s a hazánkbeliekre is visszaemlékeztem, az amerikaiak annyi magasztalására hittem ugyan, hogy itt csinosabb épületekben, s jobb rendben tartott rossz embereket látok, de azt nem is képzeltem, hogy a megjobbításra az elmének és a léleknek ily masinériáját lehessen feltalálni, nem véltem, hogy ezen erkölcsi machinák a megátalkodott gazemberekre is ily behatással lehessenek,“

„Nálunk a fogházak a megromlott erkölcsök szemétházai, hová egy időre kihányatik a társasági életet megvesztegető rothadt rész, hogy ezen házban, mint gonoszság iskolájában henye élet unalmi közt egymást tanítva még rendszeresebben bé tanulhassák a gonoszságot a státus költségein; hol a fogoly botozások közt megutálva a bosszúálló törvényeket, s az őket megalázott s kebeléből kirekesztett emberiséget, új elkeseredéssel tér meg az életbe visszabosszulni az őket üldözőket.“⁴⁶

Ezzel szemben az amerikai börtönök a „javulás iskolái“, az oda bekerülő bűnös, Bölöni Farkas szerint, a munkában „megnemesedik“, lelke megtisztul és mint a társadalom hasznos tagja fogja folytatni kiszabadulása után életét. Bölöni Farkas rousseaui

⁴⁶ Uo. 118. l.

optimizmussal hisz az emberek javíthatóságában és nagy mesteréhez híven azt vallja, hogy a társadalmi intézmények megváltoztatásával maga az ember is megváltozik, mert az emberi természet alapjában véve jó. Ez a nagy illúzió az, ami nemcsak a francia forradalmat táplálta, de annak késői hívőit is. Bölöni Farkas Sándor előtt a szabadság gondolata lebeg, mint ami egyedül válthatja meg az emberiséget bűneiből és elnyomatásából. A társadalmi és lélektani tényezők egész sorát kortársaihoz hasonlóan ő is figyelmen kívül hagyja. Nem látja, hogy az újvilág demokrata és liberális fejlődése, amely csakhamar egy rövid század alatt a világ leg-hatalmasabb országává teszi az Egyesült Államokat, tele van ellenmondással, a nagy eszményeket követő sötét árnyoldallal. Az alapjában véve hívő és optimista székelly utazó minden bajra orvosságot óhajt találni és ezt a gyógyszert Amerikában véli felfedezni. És minél inkább Amerika egyoldalú rajongásába esik, annál sötétebbnek látja szűkebb hazája helyzetét. Az újvilág nagy városainak láttán ezt írja: „Feltűnt előttem hazánk állapotja, literatúránk, tudományunk, művelődéseink állása minden előítéletek és hazánkknak ily ismeretlensége a külföldön. S szívem elfogódott. Ha valjon maga a magyar-e oka e hátramardtának a művelt világtól? Miért, hogy e nemzet csak örökös messzerémlő vágyás közt eped. Mi az a fátyolozott homályos bánat, mely írónak nagy részében fő karakter vonás? Mi az, mit oly sok jobb érzésű magyar ezerképen, s ezer formákban ki akar fejteni előmentükre s mégis senki az igazi nyelvet el nem találta. Ezen érzések

harc és csüggedés közt hánykódtatjuk a lelket, s csak a jövődre való hivatkozásban hagynak enyhületet.“⁴⁷

Pittsburgból a középamerikai államok meglátogatására indulnak el. Itt alkalmuk van a rabszolgaságot és a rabszolgaéletet látni, ami utazóink lelkét fájdalommal tölti el. „Utazásunk alatt sokat hallottunk a rabszolgákról, — írja — s ez a pont szünteleni vitatás tárgya a rabszolgaságot már eltörölt és még el nem törölt státusok közt. Miután láttam e nagy haza constitutiójából folyó példátlan szabados polgári életet, mindenben a természet törvényein alapított elveit, az emberiség művelődésére szentelt annyi intézeteit; — mindig megfoghatatlan volt előttem e felséges theoria s e gyalázatos praxis közötti nagy ellenkezőség! Felhordtam Amériki szép ideálom mentségére azt is, hogy nálunk is most nem rég, csak a József hatalom szava törheté le az örökös jobbagység láncait, hogy még most is, midőn némely Nemesseink erről régi törvényeinket olvasák, mint hajdoni boldog időre, séhajtanak vissza a József előtti korra, — s hogy mai napig is Várme gyéink nagy részében, törvényrontónak kiáltatik, ki az Urbáriumot az emberiség elveiből pártfogolja. Mind felhordtam ezeket, de ezek sem hazámat, sem Amérikát nem menthetik meg a gyalázattól e részben.

Nincs talán elszomorítóbb tapasztalás s az erkölcsi philosophiát megszegyenítőbb pont, mint az, hogy az ember mindig hajlandó erejével vissza-

⁴⁷ Uo. 121. l.

élni, s a nem oly erős és nem oly eszes emberen, szellemi, vagy testi hatalmot gyakorolni. Talán mind az egyes ember s mind a nemzetek, akkor állnak a művelődés legfelsőbb culminációján, ha e hajlandóságot vagy egészen kiürthették, vagy annyira megzabolázhatták, a recidiválás félelme nélkül, hogy a nem oly erős s nem oly eszesnek jussait is, a magokéhoz hasonlólag becsüljék. De, hány egyes ember, s hány nemzet dicsekedhetik, e rossz hajlandóság egészen kiirtásával, vagy legalább oly megzabolázásával, hogy kísértetek közt is a visszabukásból jót állani lehessen? Ha ezen tökéletesség ideáljához közelítésnek, thermometrumi grádicsokat lehet szabni, úgy Amerika bizonyosan a legmagasabb grádicsra emelkedett a melegség pontja felé sokakban, s ha a világ historiájából néziünk utánna a dolognak, — a rabszolgaság eltörlésében is.⁴⁸

Bár csüggedés tölti el a lelkét a rabszolgaság láttán, mégis örvend, mert úgy látja, annak eltörlése érdekében történtek már lépések. „Az emberi gyarlóságok története azt mutatja, hogy az ember könnyen szokott ugyan szabados és nagylelkű elveket megállítani ott, hol vagyoni, vagy személyes áldozat nem forog fenn, de mihelyt e kettőnek akár melyike jön játékba, ott azonnal folyamodik kimeríthetetlen sylogismussal tartalékjához, önhasznát színezní és támogatni; s csak az oly ember kész vagyoni és személyes önhasznát a szabad elvekért feláldozni, kiben a szabadság érzete vérré vált, mint az Amerikaiaknál. Hogy fáj az Egyesült Státusbe-

⁴⁸ Uo. 254—255. l.

lieknek a Rabszolgaság szemrehányása, azt hiszem és érzetem is, mert az Európai nyugoti országokban közönségesen elterjedt hiedelem az, hogy Európában még csak Muszka- és Magyarországon divatoz a Rabszolgaság, — s ezen hiedelem mindig mélyen fájt nekem is.“

Amerikai útja alkalmából meglátogatja Washington sírját is. A nagy szabadsághős emlékének áhítatos szavakkal áldoz. „Allottam királyok és elhírelt emberek sírjai előtt, bámultam igen is emlékeiket, de a tiszteletnek azon érzelmét, mely mint egy hirtelen borzodás meglepett e sír előtt, csak a Pantheon és Westminsterben éreztem. Végig lebent lelkemen Amerikának sok szenvedése, sok küzdései, mostani dicső és boldog állapotja, s az emberségnek kivívott jussai, melyekben ez ember, kinek porai előtt állunk oly nagy szerepet játsza, s dobogni éreztem szívemet s ha az ész hideg ítélkezései nem tartóztatnának, leborultam volna e sírhoz.“⁴⁹ A nagy tiszteletadás után már a vége felé jár a tervezett út és szomorúan gondol Bölöni Farkas arra, hogy nemsokára haza kell térnie. Nagyon lehangolja az is, amidőn az amerikai ujságokban magyar eseményeket olvas „Kegyetlenkedések Magyarországon“ címmel, amelyben az amerikai lapok ostorozó hangon írnak a magyarországi állapotokról és a felvidéki kolerajárvány alkalmából történt „paraszt-lázadásról“.

Végül elérkezett az indulás pillanata és december 14-én újból megláthatta a francia partokat, Le

⁴⁹ Uo. 306. l.

Havre kikötőjét, ahol ismét az óvilág rég nem látott földjére léphetett. Ezzel véget ér az az út, amelynek gazdag tapasztalatait már ekkor elhatározza írásba foglalni, hogy emléke maradjon annak a csodálatos élménysorozatnak, amiben részesült és amit szűkebb hazája érdekében hasznosítani szeretne.

Amerikából hazajövet Farkas Sándort örömmel fogadják barátai és élményei megírására biztatják. Farkasnak azonban nem sok biztatás kellett, végre itt az alkalom, amidőn egy idegen világ vonzó leírásával nemzeti ügyet szolgálhat. A kérdés csupán az volt, vajjon meg tudja-e jelentetni könyvét itthon? A cenzura nem fog-e akadályokat gördíteni műve megjelenése elé? Barátai közül néhányan azt tanácsolták, hogy ne itthon adja ki művét, hanem Széchenyihez és Wesselényihez hasonlóan külföldön jelentesse meg azt. Farkas meg is fogadja a baráti tanácsot, ír Döbrenteinek és tanácsot kér tőle, vajjon könyvét Lipcsében meg tudná-e jelentetni. Csak így remélte, hogy a hazai cenzura elkerülésével művének teljes és változatlan szövege napvilágot láthat. De gondolt arra is, hogy könyvét Pesten adja ki, talán az ottani cenzor enyhébb lesz, mint a kolozsvári. Döbrentei barátja megbízásából beszélt Wigganddal, aki Lipcsében két magyart tartott maga mellett és esetleg hajlandó lett volna ott kinyomtatni művét, de Döbrentei mégis azt javasolta, hogy inkább Erdélyben cenzuráztassa kéziratát, mert a pesti cenzor szigorúbb. „Előre írom, hogy itt sokkal keményebben bánik a cenzura, mint alább. Minden bátrabb fellöveléseket ki törölt azon munkákból is, melyek a Társaság évkönyveibe men-

nek. Így enyéimből s Horváth Endréből is. Én csak azért óhajtanám itt kijöttét iratodnak, mivel akkor személyesen lehetek veled, különben miért ne adhatnád ki Kolozsvárott oly Cenzura mellett, mint a Szilágyi Klójié, ha tudniillik ott költséget adó találkoznék. Ha jössz ki, előre kikötöm, hogy nálam szállj. Lesz külön szobád és sem te nem alkalmatlankodol nekem, sem én neked. Gyere, gyere édes Sándorom, éljünk megint néhány napot együtt. Átnézem akkor együtt veled vagy külön kéziratodat.“

1833 nov. 25-én értesíti Döbrentei Farkast,⁵⁰ hogy „Wigand sógora Heckenast, ígérte, írni fog Lipsiaba Amerikai utod kézírata felől, de most Wigand Londonban jár. Gr. Széchenyi munkáját: a Stádiumot most adta ki Wigandt előbb Lipszében, most itt kofiskáltatott.“

A december 20-i levelében⁵¹ a lipcsei kiadás tervének bukásáról értesíti. „Wigand a következőket közli: lehetetlen neki felfogadnia munkádat Lipsiaban nyomtatásra, mert a Stadium miatt felsőbb parancsolatja van az itteni Censoroknak, hogy általában minden magyar munkát, mely Lipsiaban, vagy egy szóval külföldön jött ki a 30dnál letartóztatassanak, s minek utána által nézettek és a Censura elleninek nem találtattak, csak akkor adják vissza a tulajdonos könyvárusnak, amiben fél év is el telhet, s a munkában heverő pénzt is sokáig kellene

⁵⁰ Döbrentei levele Farkas Sándorhoz, 1833. nov. 25. Akadémia Kézirattára, Magyar Irók Levelezése. 3. sz.

⁵¹ Döbrentei levele Farkas Sándorhoz, 1833. dec. 20. Akadémia Kézirattára, Magyar Irók Levelezése 3. sz.

haszon nélkül hagyniok és a veszéllyel kitétel nagy lotto volna.

Már most édes Sándorom, a plánumnak vége! Vagy a magyar szabadság határain belül kell munkádat Kolozsvárott vagy Pesten nyomtatnod s úgy beszélned, amint megengedik, vagy azt mondanod csak magadban: voltam ugyan én is Arkádiában, hogymintsem úgy ne adjam alé, amit ott láttam, ahol van, inkább akkorra hagyam, midőn esztregán nem kell keresztül ugranom.“

Végre a könyv 1834 tavaszán megjelent. A siker gyors és rendkívüli volt. Pár hónap alatt összes példányait elkapkodták és az egyszerű útleírás politikai manifesztáció lett, tüntetés a reformeszmék mellett. Sikerét találóan írja le Kőváry László róla szóló megemlékezésében. „A munka megjelent... mint egy villám és menydörgés futá végig a két hazát, a villám és menydörgés velőt, csontot rágott, férfi és nő, agg és ifjú, ki olvasni tudott, e könyv olvasásáért égett. Emlékszem, még gyermekek akkor, mint egy szent könyvet összeülve a legnagyobb áhitattal alvosók... Farkas Sándor egyszerre a két haza kedvence lön. A szelid, gyermekjóságú férfiú, mint orákulum emelkedett ki. Minden sietett méltánylatát hozni.“⁵²

A nagy siker azonban Farkast nem tette hiúvá, elbizakodottá. Legnagyobb örömet Széchenyi és Wesselényi levelei szereztek számára, régi barátai és eszmetársai melléállásával. Széchenyi hálásan köszöni barátjának 1834 szept. 10-én írt levelében

⁵² Kőváry László. Bölöni Farkas Sándor. Napkelet, 1859.

azt a „kimondhatatlan kellemes pillanatot“, melyet műve számára szerzett. „Bár lettek volna órák és napok! — írja. — Hála a Mindenhatónak, hogy ezen könnyű napvilágra jött, haszna honosinkra nézve felszámíthatatlan... nem szünendek meg e közhasznú munka megjelenéséért legforróbb hálával viseltetni, mert eddigelé annál hasznosabb és szebb ajándékkal tudtomra és belső meggyőződésemmel fogva, senki meg nem tisztelte a magyar hont és királyságot. Életerő és siker lebegjen Ön fölött.“⁵³

De a másik jóbarát és eszmetárs, Wesselényi Miklós sem maradt Széchenyi mögött barátja ünnepelésében.

Javaslatára a középszolnoki kaszinó ezüst bili-kommal ajándékozta meg, melyet Wesselényi vezetésével ünnepi keretek között küldöttség adott át. „E drága honból — mondotta többek között üdvözlőbeszédében Wesselényi — Ön hozta nekünk a polgári egyenlőségnek, az emberhez illő igazságnak hív rajzolatját, egy boldog társasági lét igaz emberi képét. E három isteni növénynek nem szárogatott, fonnyadt példányát hozta Ön haza számunkra, hanem gondos kézzel szedte meg azok magvát s mély emberismerettel s kellemes írásmódja vonzó erejével hintette közénk. E magvak máris csiráznak s egykor bizonyára óriási fákká növekednek.“⁵⁴

Az írók és közönség lelkes ünneplése, a nagy szeretet, ami mindenfelől feléje áradt, rövid időre háttérbe szorították született pesszimizmusát. Külö-

⁵³ Jakab Elek. Bölöni Farkas Sándor és kora. Keresztyén Magvető, 1870. 297—298. l.

⁵⁴ Uo. 299. l.

nösen nagy örömet szerzett számára az Akadémia nagydíjának elnyerése. Ez ellenségei gáncsoskodásával szemben Farkas Sándornak elégtételt szolgáltatott és visszaadta régi munkakedvét. Önzetlenségére vall, hogy az Akadémiától kapott 200 fr-ot szegénysége ellenére visszaadta. Ajándékát megköszönve, Döbrentei ezt írta: „Amerikának olyan leírójához, mint aminő vagy, illik.“

Az „Amerikai utazás“ sikere nyomán hamar elfogyott az első kiadás és a kiadó Tilsch, Farkas művét újból megjelentette. Páratlan siker volt ez abban az időben, mikor a legkiválóbb írók és tudósok művei is alig fogytak néhány száz példányban el. És ekkor, 1834-ben, sikerei és dicsősége tetőpontján jut el hozzá a hír, hogy egykori szerelme: a bonchidai „havasi viola“ tragikus módon meghalt. Döbrentei 1934 január 30-án⁵⁵ írja ezzel kapcsolatban, hogy Erdélybe szeretne jönni, Borszékre, egészsége helyreállítása végett. „Az a víz vissza fogja adni egészségemet s majd könnyebben tűröm a léleknek oly fájdalmait, milyenek téged is bántogattak. Mikor olvastam a kolozsvári philadelphiai hölgy halálát az ujságban, fájlaltalak.“

A nagy dicsőség után, Farkas lelkén ismét a régi borulátás vesz erőt. Az ünnepeltetés mellett észreveszi a siker árnyoldalait is. Látja hivatalnoktársai irigységét, felettesei elhidegülését és érzi, hogy ismét egyedül maradt, a régi élet keretei közé most már örökre bezárva. Eszméi nyomán sem változott

⁵⁵ Döbrentei levele B. Farkas S.-nak 1834. január 30-án. Akadémia Kézirattára, Magyar Írók Levelezése. 3. sz.

meg körülötte semmi. Erdélyben épúgy, mint Magyarországon tovább folyt az ádáz politikai harc és Farkas úgy látta, hogy ebben a küzdelemben a lényeg: a nemzet felemelésének gondolata elsíklík semmivé enyész. Az 1834-iki erdélyi országgyűlés még felkelti érdeklődését, de az eseményeket már csak a kívülálló bölcs szemlélődésével nézi, lemondóan, illuziót vesztetten. A közélettől kiábrándulva a két régi jó barát: Farkas és Döbrentei ekkor találkoznak lélekben újra, az élet hiúságai felismerésében, vágyaik kihülő lángolásában.

1834-ben⁵⁶ az erdélyi országgyűléssel kapcsolatban Farkas lehangoló levelére Döbrentei így válaszol: „Ország gyűlésetek csakugyan elkezdődhetett. Kívánom, hogy okos tűz élessze s minél több közhasznú sikere legyen. Te ijedezel a sok politikai nézetek factiojától, én politicait, literariait látván, köztük forogni rég megszoktam, s elvesztem miattuk általok szebb világát lelkemnek az emberek felől. Egymást rágó, önhasznú teremtések és fellelte gyakran gaz állatok.“

De a bezáruló nagy magyar út, az örök magyar problémák lázadó útkeresése helyett, ezután is tovább járja a napi problémák megoldható, de a bajok lényegén változtatni nem tudó utját. — Megrongált egészsége ellenére Kolozsvár minden égető kérdéséhez hozzászól, pártol, segít minden olyan gondolatot, ami a haladás útján a legkisebb lépést is jelenti. A Kaszinón és a Gondoskodó Társaságon

⁵⁶ Döbrentei levele B. Farkas S.-nak 1834. július 1. Uo.

kívül elsősorban egyháza és a színház sorsát viseli szívében. Ő az első, aki magyar népfolyóiratot tervez, mellyel Erdélyben és Magyarországon egyaránt lelkesedést kelt.

Betegsége, a sok megaláztatás és a hátamögötti rágalmak egyre borúlátóbbá teszik Farkas Sándort élete utolsó éveiben. Barátai egyrésztől is kezd elhidegülni. Már Döbrenteihez sem oly barátságos, bár a régi jó barát mindent elkövet, hogy borúlátását eloszlassa. 1835 okt. 3-án Farkashoz írt levelében ezt írja Bajzával kapcsolatban: „Szeresd barátom ellenségeimben is a jót, mint én. De azért midőn collisio volna, tudom én azt, hogy reád, mint kősziklára építhetek.“ Régi barátságuk ennek ellenére 1838-ban szakítással végződött.

Farkas pesszimizmusának okai, betegségén kívül, azok a nagy csalódások voltak, amik lelkében most már végleg megrendítették a további élethivatásában, az eszméi győzedelmébe vetett hitet. Érti, hogy barát és ellenség között magára maradt. Nagy sikerei és kitüntetései hivatali helyzetét nem-hogy javították volna, azt csaknem elviselhetlenné tették számára. Előrehaladása elmaradt, társai tőle mint veszedelmes embertől elfordultak és most férfikora delén úgy érzi, hogy keveset tett, élete elvetélt, sorsa torzón maradó erdélyi sors lett.

Valódi és vélt sérelmeit kemény lélekkel hordta, lelke töréseibe csak kevesen pillanthattak be. „Mely kesergető kén s elcsüggesztő létezés azon lélek sorsa, melynek változtathatás reménye nélkül, minden lépten a lealacsonyító szolgálai nyomatást kénytelen türnie, s titkon küzdenie megmérgezett élete

szenvédéseivel.“⁵⁷ Sokszor a sorsot, máskor önmagát vádolja vélt sikertelenségéért, el nem ért céljaiért. Naplója utolsó oldalán, melyet 1834 december 31-én írt, visszatekintve elmúlt életére, szomorúan sóhajt fel: „Mily keveset teheték eddig!“ Önmagát vádolja, sikertelenségének okát saját egyénisége árnyoldalaiban keresi. A mérleg, amit élete munkásságáról felállít, nem kedvező: „Találtam is megvetetésem, hátratételem és lealáztatásom vonásira s ezekhez hazánk kedvetlen sorsán való aggodalomra, [okot] — s a sorsnak azon csodálatos elegyítékére, hogy mult esztendei pályám alatt sok hazafiak s jelesebbek becsülését és figyelmét is megnyertem, míg némelyeknek azalatt bosszús gyűlölségét vontam magamra . . . és találtam mult évi történeteiben a szív vesztesége azon fájdalomnak vonásait, melyek újra feljajdulva dúlák keblemet . . .“ Egyéni és nemzeti tragikus életszemlélete végül ezekben a megrázó, nemzetét mélyen féltő és szerető sorokban törnek ki: „Ó hazám, mikor lesz vége a kínos aggodásnak miattad? Derengsz néha szép jövőndőt s oszlani látszanak fellegeid. És megint új robajjal dúlnak feletted zivatarok — s elborulsz és a zsarnokságnak újonnan kigondolt fortélyja riaszt fel ál munkból, ez valóban fárasztó élet, a reménytelen szerelmesnek gyötrelmes élete.“⁵⁸ Az életben csalódott és hivatását lezártnak tekintő Farkas 1834 után már csak a szemlélődő szerepét vállalja. Együtt lelkesedik Wesselényivel, Széchenyivel és a

⁵⁷ Bölöni Farkas Sándor naplója. 1835. márc. 6. Kiadatlan része. Kolozsvári univ. kollégium kéziratára. 779. sz. 14. l.

⁵⁸ Uo. 12—13. l.

nagy nemzetépítőkkal, a faja sebeit őszintén feltárókkal. De hiába áll távol a nagy küzdelemtől, mégsem tud vele szemben „hideg“ maradni. Naplójában írja: „Láttam a Júliusi revolutio következéseinek habzásait, de azok nem érdekelvén engem, hideg nézőnek maradtam, s azt hittem, hogy hazámban is hideg tudnék maradni. De egészen másként tapasztalom itthon magamot; dulva van belsöm, a jövőendő minden kedvetlenségeivel áll előttem s fáj, igen fáj hazám sorsa.“⁵⁹ Úgy érzi, hogy a jövőendőbelátó, a nemzet lét és nem lét harcát vivó, az igazi mélységek felett járó írók és politikusok sorsával azonos az övé. Wesselényivel kapcsolatban írja: „Az ő sorsa az enyém is.“ Félti barátját az üldözésektől, lelkileg mellette áll nehéz óráiban, de fáj a „jobbágyi alázatosság“ szelleme, mellyel a legjobbak is elpártolnak tőle. Wesselényi elfogatásakor elkeseredése nem ismer határt. „Győztél sötétség csoportja s kurjongatsz odvadból, hogy őket kicégéreztetted — írja Farkas naplójában. — De az ő lelkét leverni nem fogod, elveiből meggyógyítani nem fogod! Meggyaláztad és nyakára léptél, de ő még sem fog a kereszthez mászni előtötökbe, hogy kegyelmet kolduljon.“⁶⁰ Fájdalmában egyetlen öröm, hogy nemzete nagy része vele együtt aggódik Wesselényi sorsáért. December 4-én örömmel jegyzi be naplójába, hogy „Miklós napját illuminálták a deákok. A két iskola titkos egyezésben volt, hogy Wesselényinek ezen tiszteletet megtegye. A reformátusak egyszerre

⁵⁹ Uo. 25. l.

⁶⁰ Uo. 55. l.

7 órakor gyújtották meg a gyertyákat. De a professzorok hamar észrevették a dolgot, s kicsapás büntetése alatt parancsolák eloltásukat. Mondják, professor Sz. olly dühbe volt, hogy hamarabb kioltassa a gyertyákat, kezével verte széllyel s pökdösött azokra. Szegény Wesselényi! épen ma esztendeje, száz fáklyák égének tiszteletedre, hosszú sorú követségek mentek megköszöntésedre, s ma már státus vétek, csak egy gyertyácskát is meggyújtani emlékedre!⁶¹ Nemzete sorsa feletti aggodalmait nem osztatják el kedvenc könyvei, sem az a néhány helyi siker, mi Kolozsvárt szerető munkájáért éri. Úgy érzi, hogy „láthatatlan erő dolgozik“ ellene, „tervei elakadnak“, „gyanakodó arcok“ veszik mindenütt körül. „Kívántam megvívni ellenségemmel, de az nem állott elé seholt. Kívántam nyílt szívvel s ártatlanságom egész érzetében menteni magamot a vádak ellen, de a vádló nem volt seholt, a vádat senki nem közölte velem. Rágalom harapdosta mindenütt nevemet, költött bűnök büntetése ijesztgett, és senki nem tudta származásuk kútfejét.“ Vallomásai megrázó erejűek, az önmagát marcan-goló, az igazságérzetében megtiport lélek hiábavaló örök problémái. „Mit vétettem?“ — veti fel végül a kérdést. „Vétettem-e: hogy sok esztendei elmélkedéseim, itthon és más nemzeteknél tett tapasztalataim után, a józan észen s a természet törvényein alapult constitutionalis kormányt óhajtottam, hol a király csak első tisztviselő s nem népe zsarnoka legyen.“ „Utáltam minden privilégiumot, monopoliumot és

⁶¹ Uo. 102. l.

megkülönböztetést. Utáltam az aristocratia czudar gögjét s ahol lehetett, nevetségessé tettem. Gyülöltem a bureuacratia pedántságát, a tisztviselők zsarnokságát, s azt felfedeztem s ellene szitkozódtam.“ „Elszórtam a külföldről hozott minden szabad intézetek magvait. Vértett szívem hazámbeli embertársaim egy részének rabszolgai nyomatásán, mellettök harczoltam a feudulizmus ellen, s az egész nemzetet kivétel nélkül egyforma szabadnak óhajtottam. Hazám nyelvéért éltem haltam s azt mások nyelve elnyomásával hazámban uralkodóvá emelni, egyetlenné tenni igyekeztem s minden lakost szabad magyarrá tenni óhajtottam.“⁶² Farkas Sándor önvallomása 1848 későbbi politikai programja, a reformeszmék művészi megfogalmazású, drámai erejű hitvallása. De a reformeszmék Farkas Sándor megfogalmazásában távolról sem azonosak azzal a „democratiával“ és „kozmpolitizmussal“, mely a félig megvalósult nagy eszmék romjain a század második felében megvalósult. Farkas Sándor maga határozottan leszögezi álláspontját a nemzetköziséggel szemben. „Gyülöltem a hideg cosmopolitizmust, mely a nemzetiségnek legnagyobb mótellye. A tulajásig megvetettem azokat s bosszúsan gyülöltem, kik nemzetem élhaladtát, mívelődését és nyelvét akadályoztatták, vagy az iránt hidegek voltak. Háladatlan czudaroknak tartottam, kiknek nem a nemzeti nyelv volt szívök s társalkodások nyelve.“⁶³

Farkas hazafias, költői és vallási életszemlélete egyaránt a „szabadság“ gondolatából, annak eszmé-

⁶² Uo. 31—32. l.

⁶³ Uo. 32—33. l.

nyien elképzelt principiumából fakadt. Farkas hívő unitárius volt, egyházát és vallását rajongásig szerette, végrendeletében minden vagyonát ráhagyta, de a kötött formákat és a bigottságot vallási téren sem szerette. „Istenemtől nem rettegtem, neki nem hizelegtem, előtte nem mászkáltam, gyermekkorom óta formába öntött imádsággal soha nem folyamodtam hozzája, hanem jóllétem vagy bánatom közt, templomban, vagy mezőn, midőn csupa önkéntes sugallás által jött, felsóhajtottam, lelkemet egészen kitártam előtte, s folyamodtam hozzája, mint legmeghittebb barátomhoz.“⁶⁴ Vallásos és hazafias hitét ugyanaz a mélység és a javítani akarásnak ugyanaz a szándéka és komolysága hatja át, ami irodalmi és társadalomszervezői elveit. Életét küldetésnek érzi és ha ebben sokszor kételkedik is, az isteni gondviselésbe vetett hite megvívásztalja. Kételyei között Istenhez fordul, neki tárja fel lelke legrejtettebb vívódásait, tőle várja nemzete és élete nagy kérdéseinek megoldását. „Nem pirul-e soha szebb hajnala a magyarnak?“ — írja Farkas vallo-másaiban. — „Hasztalan volt annyi tiszta szándék, buzgó igyekezet? és a még tisztalelkű ifjúságnak annyi szent hevületi is? És ó, teremő, imádságainknak buzgó felfohászkodásait sem bocsátottad-e zsámolyod eleibe? Mi csak a te törvényeidet, a természetnek szent törvényit akartuk megvívni magunknak.“ „Mi csak szabadok akartunk lenni, hogy a szabad emberek tiszta hálája dicsőítsen. És ime, ó teremő, megcsüggedve ingadoz hitünk. A mi türel-

⁶⁴ Uo. 33—34. l.

münk lankadoz s hibáztatsz-e, ha sujtolásidnak hosszas, súlyos szenvedése alatt elfáradva, a két-ségbeesettnek elkeseredett pillantásaival tekintge-tünk fel hozzád enyhületet vagy vesztet kérni.“⁶⁵ Farkas Sándor vallomása a kételyek és bizonyossá-gok, a reményvesztés és a boldog derülátás között örökké vergődő mély magyarok hitét fogalmazta időt álló, napjainknak is szóló sorokba. Kölcsey, Vö-rösmarty, Széchenyi és Ady nemzetszemléletének hangja ez, lesujtó, kételyeket ébresztő, de ugyan-akkor a megtisztuláson át felemelő és utatmutató! Vigny pesszimizmusa ez, mely vállalja az élet tra-gikus szerepének a síríg való hordozását, mert az életet isteni eszköznek, a mások érdekében való elrendeltetésnek tartja.

Betegsége elhatalmasodásával egyre inkább a halálra gondol, bár a lélek tüze egyelőre uralja töré-keny testét. Keserűen írja ekkor: „Hiába törek-szünk minden filozófiával, a test hanyatlásával oda a lélek ereje is.“ „A sok unalmas baj rám nézve naponként szaporodik, bánatba ejt, hogy minél tovább haladok, annál kevesebbet élhetek magam-nak és barátaimnak.“ 1835-ben elkészíti végrendele-tét, melyben élete kincsét, oly nagy áldozatokkal gyűjtött könyvtárát szeretett intézetére, a kolozs-vári uniárius kollégiumra hagyományozta. Élete utolsó éveiben gyakran ment üdülni, főként Bor-székre, de hanyatló egészségét nem sikerült helyre-állítania. Egyetlen vigaszát barátai leveleiben és kedvenc klasszikus íróiban találta. 1841-ben az élet

⁶⁵ Uo. 36—37. l.

és halál nagy titkairól elmélkedve így ír: „A betegség az erkölcsi tanulságok legérdekesebb tárgya. A rossz egészség része a halálnak. Könnyebben viseljük el a betegséget, ha meggondoljuk, hogy ez az állapot sincs vigasz nélkül. Barátainkhoz inkább vonzódunk. Kevesebbet élünk a világnak, a szikrázó tüzet órákig milyen csendes élvezettel tekintjük. A léleknek nincs szülőföldje. Hatása mindenfelé kiterjed, él, teremt minden hazában, ahová a sors veti, csak kétszer van szünete, midőn a porhüvelyt felölti és levetkőzi.“ „Egész létezésünk — írja Farkas — a halálra való készülgetés, de nekünk nemcsak arról kell gondoskodnunk, hogy éljünk, hanem, hogy nemesen éljünk.“⁶⁶ Mintha Montaigne szavait hallanók, úgy filozófál élete végén, a nagy halál közeledtét várva Farkas Sándor. És a halál, amitől félt, de amivel bátor lélekkel nézett szembe, eljött. A törekény test és az eszmék világában izzó lélek hosszú harcában végül is kialudt a fáklya, mely annyi nagy erdélyi szellemtestvéréhez hasonlóan másoknak világítva „önmagát emésztette el“. 1842 február 2-án halt meg, 47 éves korában. Sírja felett Pálffy János képviselő mondott búcsúbeszédet.

Néhány évvel később pedig közadakozásból díszes emléket állítottak sírja felé a kolozsvári Házsongárdi-temető északi részén. A város felé néző, a többi sírok közül kiemelkedő oszlopon mellszobra áll, alatta egyszerű szavak jelzik, hogy „Itt nyugszik Bölöni Farkas Sándor, északamerikai

⁶⁶ Jakab Elek. Bölöni Farkas Sándor és kora. Keresztyén Magvető. 1870. 322. l.

utazó". Neve, írásai, emléke évtizedekig benne élt a köztudatban, neki azonban nem adta meg a sors, hogy ezméi diadalát, a 48-as szabadságharcot megérhesse. Kortársai még ismerték és szerették Farkas Sándort, de száz év alatt kihullott élete és munkássága emléke „az idő rostájából”. Egyházán és szűkebb hazáján kívül kevesen tudják, hogy mit jelentett élete és példamutatása. Írásai nagyrészt még ma is kiadatlanok, pedig a 48 előtti kor legbecesebb erdélyi emlékei közé tartoznak.

Jelentősége egyaránt irodalmi és politikai. Weselényi mellett ő az erdélyi reformnemzedék legkíválóbb tagja, legmélyebbre tekintő látnoka. Írásai a kor egyik legkitűnőbb erdélyi stilisztája emlékét őrzik, de a stiluson túl mondanivalóinak mélysége ma is eleven erővel hat. Életpéldája, nemes jelleme, önzetlen és férfias sorsvállalása a legszebb erdélyi jellemek, a Körösi Csoma Sándorok és Mikó Imrék mellé állítják. Lelki fejlődésének belső harcai az örök magyar vívódások visszatérő jelképei. Erdélyi és magyar volt nemcsak születésénél fogva, de tragikus sorsvállalásában is. A nagy emberek végzetét hordta. Kicsinyes kortársak, szűkös és korlátolt életlehetőségek között életművéből csak kevés valósulhatott meg. De élete példájának mindazokra eleven erővel kell hatnia, akik hisznek a nemzeti felemelkedésben, az emberibb és magyarabb jövőben!

PÁRIZS DECEMBER 5-ÉN.

Az a helyhezet, midőn valaki a maga gyönyörűségére s tanuságára utazni indul, és messze és mivelt országokba indul, ha nem hasonlít is azon érzésekhez, melyeket Montaigne a boldogság culminationis punctumának nevez, ha nem is hasonlít az ifjúi első szerelem órájához, de a boldogság csendes és tiszta örömeinek oly helyhezetéhez hasonlít, melyet az életbűv, sem az ambitio ragyogása, sem a hiuság képei, sem a gazdagság csiklándozó szomja nem adhatnak a szívnek. Vagy az elmélkedés széles mezeje, vagy a szív érzelmeivel való foglalatoskodás, vagy a kettő egyesülve teszik a józan elme s el nem fásult szív örökös vágyait! És az utazni indulónak elméjében és szívében egyaránt, ezer ismeretek szerzése, ezer remények és érzések valósítása derengenek kedves homályban. S indul, hogy a jelenvalót minden nemben gyönyörűséggel használja s keresztül egész életére visszaemlékezetének tárházat gyűjtsön.

Ezen érzések és gondolatok lebegének lelkeomben, midőn 1830-ban, november 3-án éjszaka, Kolozsvárról, Gróf Béliivel kiindultunk. Az őszi idő nem volt kedves az első napokban, de midőn Párizst

és Londont és Philadelphiát látni s ott mulatni indul az ember, túlteszi magát lelkesedése minden sanyarúságon. 5-én estve Pestre érkeztünk. A Pesttől távollakók 1827 óta a Pesti Casinótól és a litteratoroktól várják a nemzeti szellem terjedését s ők ebben magokat diktátorokká is akarják tenni és mely elcsüggesztő érzés az erdélyi embernek, midőn Pestnek minden utcáin, evőházaiban, társaságaiban és játékszínében mégis csak mindent németül hall beszélni, és pedig ausztriai ízlésű németül.

Felfutottam legelőbb Budára Döbrenteihez, de ő az előtt egy órával indult volt Pozsonyba az országgyűlésére s a német és német-cseh, és magyar-német Budán elcsüggedt érzéssel lépdeltem végig, és eleink árnyékait bosszankodva képzeltem reánk lenézni. Nov. 6-án és 7-én Pesten mulattunk. Legfőbben magára vont a figyelmem a Casino intézete, mely Gróf Széchenyinek köszönheti létét, neki azt, hogy ezáltal a nemzeti közérzést és magyar nyelv terjesztésének középpontját alapította meg és hogy Magyarországon is már a közvélekedés erőre kap. Elindulásunk előtt megvártuk a gőzhajó indulását Vácra, melyet itt actiók által egy angol épített.

November 9-én estve Pozsonyba érkeztünk. Századok óta Pozsonyba foly az országgyűlés. Itt hozattak a nemzetiség elmozdítására s a magyar nyelv terjesztésére célzó articulások, s járd végig Pozsonynak utcáit, házait és hivatalait, és soholt a Nemzetiségnek semmi nyomára nem találsz. Háládatlan város, mely a nemzet kedvező törvényeit, zsirját és szabadságát használod, és a nemzetiséget megveted! Ausztriaiaknak és cseheknek sepredék

népe! A lord Byron átka érjen Tégedet hálátlanságodért. Kizártad kebledből a magyarnak nyelvét és játékszínét, visszaélsz a magyarnak gyengeségével, érjen Tégedet az Izráél népének sorsa!

Pozsonyban legnevezetesebb volt nekünk Magyar Diaetát látni, hogy majd a francia és angol parlamentummal hasonlatosságot tehessünk. — November 10. és 11-én circularis gyűlések tartattak, a Regia propositioknak a kívánt ötvenezer ujoncra való tárgya folyt mind a két nap. Meglepő volt az ország képviselőit együtt látni, és hallani a távolról magasztalt beszélőket. Hosszas vitatás folyt az ujoncok adása felett. Az oppositionnak néhány derék emberei szólottak: Ragályi, Nagy Pál, Borsitzki, Pázmándi s többek. Harmadnapján országgyűlésbe került a dolog s végre az izenet a Mágnessok Táblájához küldetett.

A Députátusok Háza és a Mágnessok Táblája közt rettentő nagy a különbség. A Députátusoknál energiával szóló, lelkes és szabad gondolkodású embereket látsz. Ezeknél az iniciativum, s néhány tótokat kivéve mind magyarul beszélnek. A Mágnessok Táblája különös compositio. Ez csak a députátusoknál már megvitattott tárgyakat recenseálja s iniciativuma nincsen. A deputátusokkal egyidőben külön szalában gyűlnek egybe, s még a deputátusoktól általjön az izenet, beszélgetéssel s unalmaskodva tölti az időt s még pedig németül és deákul való beszélgetéssel, ami a magyar historiában igen nevezetes. Végre megjelen a palatinus az oldalszobából, a primástól kísértetve s az egész mágnesság, deáki félelemmel asztalhoz szalad s csendesen leül.

Temérdek püspökség fogja el a hosszú asztal egyik sorát, a mást a dignitáriusok s hátul a regálisták. Végigtekint a palatinus rajtok, s végigtekinti őket az idegen néző, s ime egy sor kegyes és istenfélő és alázatos és mindenre kész hív jobbágyok teszik a Törvényhozó Testnek másik részét. A késő maradéokra és a többi európai nemzetre nézve igen nagyon megjegyzésre méltó dolog az is, hogy az új időkből néhányat kivéve, a magyar nemzetről, annak boldogságáról és törvényeiről, és — nyelve elémózditásáról, a palatinus és püspökök, a dignitáriusok és az arra vágyók, mindnyájan deákul beszélnek és igen nagy véték s nagy törvénytelenység magyarul beszélni!

Vitatás alá jön végre a tárgy, ha vitatásnak lehet nevezni az Elölülő akaratját és a püspökök helybehagyó meghajlását — s megvan az Őfelsége eleibe terjesztendő alázatos és jobbágyi törvény jóvallat, s bíztatik az Őfelsége lelkiismeretére.

A magyar törvényhozásnak ily előismerete után a francia és angol s az amerikai parlamentumok lebegvén előttünk, minekelőtte Pozsonyt elhagytuk, Döbrentei által felvezettettünk Gróf Széchenyihez, a Hitel lelkes írójához. Gróf Széchenyi éppen heves vetélkedésbe volt elfoglalva Gr. Andrássy, egyik deputátussal diaetai tárgyak felett, s kért halgassuk végig a tárgyat, mely nemzeti lévén, minket is érdekel. Gróf Széchenyinek nyelve a társalkodásban éppen az, ami a Hitelben. Új fordulatok, meglepő kitételek, idegenből általhozott szép virágok, halmozott hasonlítások, s néha igen merész állítások, de az energiás nyelv miatt előszer mégis

meglepő állítások teszik az ő beszédjét. Meghívott estvéli társaságaiba, de azt útnk miatt nem használhattuk. B. Wesselényinél voltunk az utolsó estvén, Döbrenteivel és Helmecczivel, s másnap Bécsnek indultunk.

Bécsbe 13-án érkeztünk s itt négy nap mulattunk. Bécsbe a régi gondolkodás módját találtam, azt a gondolkodás módját, melyen sok esztendőök oltá, sem az idő haladó géniusza, sem a franciaországi júliusi napok semmit sem tudtak változtatni.

Bécsbe legkedvesebb óráimat Fekete Ignác barátom házában éltem. Nyolc esztendeje nem láttuk egymást, ő azóta megházasodott, haladtunk az időben, változott helyezetünk és gondolkodásunk, de ő mégis az maradt szívében és érzésében, ami hajdan volt, s engem ez a meg nem változása s barátságának még egy más jele sokkal forróbban hozzája kötöttek, mint hajdan voltam. Minekutána Sina úrnál pénzünk dolgát eligaíztottuk, 17-én estve elkísért Fekete barátom a postahivatalhoz, hogy a gyors szekérrel Bavoriába, Münchenbe induljunk.

A Münchenbe menő gyorsszekérbe négyen ültünk fel. A sötétbe nem láthattuk egymást, kik vagyunk s szóvalanul tölt el az éjszaka virradtig. Minekutána reggel megláttuk társainkat, kivizsgáltuk egymás ábrázatját, kezdtünk szóba ereszkedni. Az egyik társ egy hannauai juvellér, a más egy Odesába lakó genfi francia voltak. Minél inkább távoztunk Magyarországtól és Bécstől, annál inkább látszott, nevezetesen Felső-Ausztriában a hely soványsága és a lakosok szorgalma. Legunalmasabb az Ausztriában utazónak az, hogy akárhol kedve tartja

a politiának, mindjárt passzusért zaklatja az utazót. Végre Braunaunál beérkeztünk Bavariába, s harmadnapján reggel Münchenbe érkeztünk.

Első kimenetelünk Münchenben Báró Hormayerhez volt. Báró Hormayer hajdan soká lakott Bécsben, mint udvari historiographus, s nevezetessé tette magát a magyarok előtt is *Vaterländisches Taschenbuch*-jával és az *Archiv für Geschichte, Litteratur* etc. Mindenik folyóírásába több magyarok dolgoztak, többnyire magyar historiai tárgyakról, de azok közt legnevezetesebben dolgozó társ volt báró Mednyánszki és egy ideig gróf Bethlen Elek Erdélyből. Nevezetes magyar historiai tárgyak, életírások, és több magyar nagy emberek képeinek kiadásokat a báró úrnak lehet köszönni. Míg Bécsben lakott nehányszor utazott Magyarországon s nevezetesebb literariai főekkel egybeköttetésben állott. Tíz esztendőnk mulva, félbe kelle hagyni hazánkra nézve nevezetes folyóírásait, s el kelle hagynia az udvart s el kelle hagynia Bécsset s Münchenbe telepedett meg, a „Művész király“ szárnyai alá. — A báró úr minket szívesen fogadott s vágyva kérdezősködött a magyar dolgokról, emberekről s a mostani Diaetánkról. Úgy látszik, historiánkban nagyon jártas s nemzetünk iránt való hajlandóságát itt is azzal mutatta meg, hogy az 1831-i Taschenbuchjában, két nevezetes diaetai követeinknek: Nagy Pál és Ragályi Tamásnak képeiket adta ki. Tisztelet a lelkes és szabad gondolkodású férfiú emlékének!

Nov. 21-én elvezetett a báró úr a Glyptothekába. A mostani bavarus király, I-ső Lajos, még ifjúkorában gyűjteni kezdette az antik művészség

maradványait. Görögországban, nevezetesen Oginében, és Itáliában is, maga ásatott ki több darabokat, s nagy költségekkel egybevásárolta a plasztikai művészet sok darabjait. Még mint Korona Herczeg a maga költségén 1816-ban megvetette a Glyptotheka fundamentumát, abba rakatta le a művészet darabjait s az idén októberbe megnyílt a közönség számára. A Glyptotheka peristiluma 12 joniai márványoszlopokat számlál. Márvánnyal kirakott kilenc pompás szalában vannak lerakva a művészet maradványai. Szent érzés lép meg, midőn e pompás szalában a görög istenek és hősök közé lép az ember. Legnevezetesebb az úgynevezett Niobidák szalája. A görög művészségnek ennyi eredeti darabját Európának egy fejedelme sem bírja. Nemsokára ide művészi utazásokat fognak tenni az idegenek. Nevezetes vonása a királyban ezen Glyptotekára, s egyéb művészi intézetekre nézve, hogy itt a felvigyázóknak és cselédeknek, nemcsak hogy semmi honorariumot nem szabad kérni, mint Bécsben, hanem el sem szabad venni a nézőktől. Mely kitetsző jele annak, hogy a művészet terjedését mindenkinek könnyíteni akarja.

Nem messze a Glyptothekától épülendőbe van a Pinakotheka is, hová a Képes Gallériát fogják költöztetni. Most a Kép Galléria az udvari kert árkádjai felett van, melyet hasonlólag végignéztünk.

Másnap az Udvari Kertet és annak pompás árkádjait és az Angol Kertet néztük meg, mely valóban megfelel az Angol Kert nevezetnek. Az Angol Kert közepén van a híres Rumford emlékoszlopa. Nálunk a Rumford név a szerencsétlen

1817-iki éhség esztendejéről elég szerencsétlenül emlékezetes.

Nov. 22-én a város nevezetesebb épületeit s nevezetesen az újonnan épülendő Királyi Rezidentiát néztük meg. Mindaz, amit a mostani királynak atyja, Maximilian József, és ez építettek, a legszebb görög és római ízléssel, s a legpompásabb stílusból vannak építve. München mekkoraságához képest, háromszorta több szép épületet számlál, mint Bécs. A privát új házak is mint megannyi római paloták. — De minden épületek koronája Münchenben az új theatrum, s az utazók állítása szerint, egész Európában csak a St. Carlo theatrum Nápolyban, vetélkedhetik a münchenivel, pompára, ízlésre, szépségre és nagyságra nézve. — Kívülről a legszebb görög templomot képzeled, s a belső pompás két márványgrádics, a Capitolium dicső lépcsőit juttatja eszedbe. Machbetet, mint Operát játszották ottlétünk alatt, s a temérdek néző, a játékszín belső pompája, s énekesek igen pontos előadása egyaránt elbámíttak.

A historiákból úgy látjuk, hogy akármikor valamely nemzet constitutiót szerzett magának, ott mindég előrement a nemzetnek nagy megrázkódása, s nyomattatása, és vagy alkudt a nép királyával, vagy kényszerítette szabadsága privilégiumát megerősíteni, s ezen tapasztalás alól szinte egy nemzet törvényhozása sem ment. De Baváriában egészen példátlan vonást talál a historia, mert Max. József, mint abszolútus király, sem a körülményektől, sem népétől nem kényszerítette, nemes magamegtagadással lemondott az önkényű uralkodásról, s az

elnyomott, az arstokratia és papság apró faktióitól elszagगतott népnek szabad constitutiót adott. A személyes és vagyonbeli szabadságnak garantiát adott, vallásos, gondolkodásbeli és nyomtatás szabadságot engedett, és ezen constitutiót a mostani popularis és „Művész Király“ is szentül megtartja. Tisztelet az ily királyok emlékének.

Elhagytuk Münchent november 24-én és ebédre Augsburgba érkeztünk. Mioletta Augsburg megszűnt imperiális város lenni, alább szállott ott azután a kereskedés is, s a vallásbeli vetélkedésekről, tudományokról és kereskedésről hajdan híres Augsburgnak régi stílusú nagy épületei most szinte puszták. Elmentünk délután a nevezetes Allgemeine Zeitung kiadója, Stegmann úr nyomtató műhelyét meglátni. Maga Stegmann úr épen szekerezni ment volt ki, s a nyomtatóba mentünk, hol egészen elbámított a gőz által forgó sok kerekek csörgése. Az Allgemeine Zeitung temérdek árkusait, s az itt kijövő más munkákat, csak három sajtó nyomja; oly nagy elsősege van a gőzzel dolgozó sajtónak, a régi kézzel nyomó sajtó felett, hogy amíg a kézzel nyomó csak mintegy hatvan árkust nyomhat ki egy óra alatt, az ezeret nyom ki. Az árkusokat gyermekek igazgatják, feljül az egyik gyermek béteszi az üres árkust mind a garatba, egy 8 szám forma fordulást teszen, s az alatt a mind a kétfelől kinyomott árkus kifordul. Betűszedők és nyomtatók, többen száznál foglalatostkodnak a műhelyben. Mentünkben azon régi templomon jöttünk keresztül, hol hajdan Luther és Melanchton vallásbeli disputákat tartottak. — Azon nap estve Stutgardba érkeztünk, de már késő lévén,

Schiller hajdani lakhelyét nem láthattuk meg. Carlsruhen reggel kellett keresztül mennünk, mindenütt a gyors szekérral. — 25-én a Hohenstaufenek régi, de már pusztá vára mellett mentünk el. Elérkeztünk végre a híres Rastadtba, melynek neve a magyar nevet bepiszkolta. Elpirul az ember, midőn a Franciaország historiájában reáakad azon sorokra, hogy a székely huszárok gyalázatosan megölték Rastadtban a francia követet. A megölés cselekedete igaz, de el kell jönni az időnek, midőn a még titkos akkori politika intrikája felvilágosodik a historikus előtt, s a székely névről lemosódik ezen gyalázat.

Míg a Würtembergi és Badeni Hercegségeken keresztül jön az ember, sovány földet, szigorú eleddel, jó napszámosokat ugyan, de nyomott népet és szolgálai ábrázatokat lát az ember, alig lépik keresztül a Rhénuson Strassburgba már a francia földre, s már lehetetlen nem hinni a constitutio vallásos erejét. Itt mindjárt lelkes és nyílt ábrázatú, vagyonos és szabadlelkű emberek vannak. A lelket és elmét a maga egész műveltségébe, csak a szabad constitutio emelheti fel, s tarthatja fenn.

November 26-án délután Strassburgba érkezünk. A háromszínű zászló lobogott minden épületről előnkbe s minden kalapról a tricolor cocárda büszkén emlékeztetett a júliusi tiranúzó napokra. 27-én banquierünk, Türkheim úrhoz mentünk, ki francia nyájassággal fogadott. Megjártuk a város nevezetesebb épületeit, felmáztunk az európai egyik legmagasabb s legremekebb épületű toronyba. De az idő ködös volt s a kinézést nem használhattuk. 28-án a Nemzeti Gárda egybegyült a piacon. Szív-

andalító volt ezen nézés. Délután a Türkheim úr közbenjárása által a strasburgi telegraph director, Kelos úr felvitt a telegraph toronyba, s annak minden manipulatioját megmutatta. A telegraph nagyon egyszerű machina, s csudálni lehet, hogy másutt is nem használják. De a jegyeket csak a direktor tudja s senkinek sem szabad megmagyarázni. Az, aki a telegraphot mozgatja s nevezetes híreket hoz és vész, semmit sem ért hozzá. A lakosok csak látják a tornyok s hegyek tetején a telegraphot mozogni s különféle figurákat csinálni, de annak foglalatjáról semmit sem tudnak. Párizsból Strassburgig 8 minuta alatt jön el a hír, pedig ez 120 francia mérföld köz. A telegraphok minden fél órában beszélnek egymással, akár van s akár nincs tudósítás. Minden minutummal protocolumot visznek különös arra feltalált jegyekkel. A jegyek gyakran változnak, nehogy valaki kitanulja.

Nov. 28-án indultunk el Strassburgból a Lafitte Gaillard Messagérien. Lafitte és Compagniájának hatszázegynéhány szekere jár széjjel Franciaországban, mindenik 21 személy ülésre s még emellett más terhek vitelére is csinálva. A compagnia egymillió frankkal kezdte a szekerezést s mindeddig nagy nyeresége volt, hanem tavaly és az idén több ilyen szekerező társaságok is állván fel, a Compagnia nem nyer s hogy a többiket megbuktassa, nagyon leszállította az ülések árát. Egy ülés a coupéba 32 frank, intérieur 29 fr., banquette 24, impérial és a Conductor mellett 15 frank. Eddigél Ausztriában legdrágábbnak és Franciaországban legolcsóbbnak találtuk az utazást és amellett oly sebesen hajtnak,

hogy három nap és három éjjen rendszerint Párizsba érnek Strassburgból, mely 120 francia mérföld.

Nagy gyönyörűség az utazásban, ha jó társakkal veti egybe a sors az embert s örvendettem egy francia tiszt s egy más tisztviselőtársamnak s az igen jó ülésnek, míg Saverne szép vidékin s platanus alléin általjöttünk, de alig érénk Phalsburgba s itt két új utitársné üle mellénk, két kapitányné, kik férjökhez utaztak Párizsba. Mihelyt az asszonyok beléptek a szekérbe bizonyos piperés kényességgel, elkomorodtam. Elébbi utitársam, a francia uszt, galantot akarván játszani, általengedte ülését mellettem az egyik kapitánynénak, Madame Mongissenek. A második kapitánynénak láttam szeméből, hogy ő is vágyik helyemre s szintúgy számot tart gálántságomra. Mit volt tennem, az első numerusú legjobb helyemből ki kelle kelnem, s ajánlanom kelle ülésem, melyet elfogadott s én a szembe való ülésbe vonultam. Nem igen tettem rosszabb szívvvel asszonynak gálántságot, annál is inkább, dohányozni sem illett, s szorult ülésem, magam megtagadása s irántok való figyelmem egészen elkedvetlenítettek. Phalschburg és Scharburg nevezetes erősségek, de hosszasan néznünk nem volt időnk. — 29-én a szép Nancyba érkeztünk s itt is alig volt annyi időnk, hogy egy néhány utcát és a lengyel Stanislaus szép piacát meglássuk. Ebédre Bar le Ducbe jöttünk, 30-án a híres Chalonsba, mely a magyaroknak kétszer lett nevezetes. — December első napján Champagne vidéke egyik részén jövén, Dormauba és a híres Champagne boru Epernayba megkóstoltuk a champagnert a forrásánál. De szinte

úgy van itt is az ember a jó champagnerrel, mint Tokajba a tokaival. Egy meglehetősen champagne butélia itt 25 sous. December 2-án Maux és Bondyn keresztül estvére megérkeztünk Párizsba; én elfáradva s csüggedve a szorult ülés s feszes helyhezetem miatt.

Párizsban virradtunk fel december 3-án ezer szép remény s ezer vágyódások közt s ime legelső napom, is mely örömmel teli s mely meglepő volt! Én még a szobába voltam fáradságom miatt s gróf Béliivel belépik hozzám Balog Pál, régi barátom, Wesselényi Farkas és Zeyk József, s említék, hogy br. Kemény Domokos és br. Bánffi János is itt vannak. Mely kedves társaság! Párizsba sohasem volt egyszer hét erdélyi utazó. December 4-én szállásunkra költöztünk a Szent Anna-utcába, s ott estve a fennebbiek leírásához fogok.

DECEMBER 5-ÉN.

Minekutána Bécsset meglaktam, azt hittem, hogy már egy nagy város sem tehet reám nagy hatást. De mely különbség Párizs és Bécs között! Mint Pest és Bécs között. Bécs népessége háromszázezer, Párizsé nyolcszázeezeren felül. Akármerre fordulj az utcákon, mindenütt sok a nép, nagy a tolongás, s küzdeni kell a trottoirokon, hogy haladhass. Az utcák szegletén majd lenyom a sok szekér. Az árusok mindenféle hangú kiáltozása, a roppant terűhordó szekerek s cabriolettek zörgése szinte lehetetlenné tesz a beszélést. Ily nagy városban valóban sokszor terhére vannak az emberek egymásnak. Végig-

jártunk egy néhány utcát, a Tuileria kertjeit s kastélyát s estvére egy zsibongó lárma emléke maradt meg fejemben. 6-án banquierünk, Rougemont úrhoz mentünk pénzünk dolga eligazítására. 7-én az ausztriai követ, br. Apponyinál producáltuk passusunkat. 9-én a Louvre híres múzeumába mentünk. Tisztelet és bámulás lep meg, midőn e hosszú gallériába lép az ember. A Felső Galléria, mely a Tuillériáig nyúlik, a régibb és újabb nevezetes festők remekjeit foglalja magában. Az alsóban temérdek görög és római szobrok, edények, koporsók, mozaikok vannak. Napoleon minden kidölt országaiból elhozta volt a művészség remekkeit s e két gallériát meggazdagította velek. 1815-ben a Szövetségesek egyszer odaadták minden országnak a magáét, de mégis ezen gallériák bámulásraméltó gazdagok. A képek és az antikok gallériái ajtajainál mindenik leírását árulják. A katalogus raisonné stílussal van írva s az ahhoz értőknek tanuságos munka. A művészeknek mindennap, a közönségnek pedig vasárnapokon ingyen szabad a bemenetel. Temérdek ember jön nézni és bámulni vasárnaponként. Ennyi mestermívek s ily szabad szemlélése után, a közember is ízléssel tud ezen művekhez szólni. 9-én a híres Sorbonne Akadémiára mentünk. A Sorbonne professzorai, principiumai soká uralkodók voltak Európában s hajdan és most is több nevezetes emberek foglalták itt a cathedrát. A Sorbonneban filozofiai, historiai, literaturai és theologiai fokokat tanítanak. 11—12-ig a híres Barbie de Boeuge leckéit hallgattam a geographia bevezetéséről, a következő órán számosabban kezdvén telni az auditorium,

vége egy része nem fért s fel kellett mennünk a nagy szálába. Ifjak és vén emberek, több mint háromezred hallgató gyűlt bé egyszerre. Megjelent végre az öreg, de tűzzel teljes Lacretelle. Tapssal fogadták a hallgatók. Görögország régibb történetét és Amerikáét és kolonizációja okát adta elé. Az öreg gyakran tűzbe jött s mindég hangos taps fogadta. Végre egy igen szép értekezést olvasott fel az újabb idő kolonizációjáról. Franciaország is kolonizál, úgymond, de nem fegyverrel és erővel, mint a hódítók. Franciaország a Szabadság principiumaival kolonizál. Már sok leányai vannak, s közelebb Belgiumot és Lengyelországot kolonizálta a Szabadság által. — A professzorok itt nem sishematikus könyvekből tanítanak, hanem kiki a maga módja szerint veszi fel és adja elé a tárgyat. Az igazgatás itt nem proscríbál manualist a professzoroknak. A tanítványok tetszésekre vannak hagyva s nincs meg a nálunk való pedans felkérdezés és repetálás. A francia tanuló tapsol, ha tetszik neki professzora leckéin, s mormog és sifitel, ha nem liberális principiumaiban vagy megvető magaviseletében. Nálunk skláv a tanuló s a professzorok nagyobb része annál tudományosabbnak tartja magát, mennél nagyobb gravitást mutathat s mentől inkább félnek tőle tanítványai.

10-ÉN. MORGUE.

Van Párizsnak egy különös intézete. Ha vízbe fultakat, magukat kivégzetteket, vagy véletlenül megholtakat vagy ölteket találnak a közönséges

helyeken, kit meg nem ismernek, egy különös, evégre csinált épületbe viszik, mezítelenen kinyújtóztatják s köntösét feje felé függesztik s harmadnapig, ha ismerősi vagy rokonai ráakadnak, kiadják, ha nem, harmadnap eltemetik, de köntöse esztendeig felfüggesztve marad, hogy arról ráismerhessen valaki. Hat testnek van nyújtóztató padforma csinálva, a rostélyzaton keresztül minden ember nézheti a kinyújtóztatottakat. Ha valakinek rokona vagy ismerőse hirtelen eltűnt, ide fut s néha itt találja fel az anya gyermekét, a házasok társokat s a jóbarát barátját kinyújtóztatva. Mély érzés nyomott el a rostélyozásnál. Benn épen egy megölt asszony volt kinyújtóztatva. Hánynak szíve nem küzdött a kétségbeeséssel, midőn itt nyújtóztatva megtalálta a keresettet.

DEC. 11-ÉN. VENDOME OSZLOPA.

Napoleon a franciák győzedelmét sokképen örökösítette s dicsőségeknek több emlékeket emelt. Azon ezerkétszáz darab ágyúkból, melyeket a franciák 1805-ben a muszkáktól s ausztriaiaktól elfogtak, egy nevezetes oszlopot állíttatott, a Traján római oszlopa formájára; magassága felül emelkedik a piac körül lévő legmagasabb épületeken is. Belsőjében egy csigagrádics megyen fel a tetején lévő Gallériába. Az oszlop oldalán több scénákban a franciák különböző győzedelmei mesteri kézzel vannak kiöntve. Több helyeken figuráz a megalázkodott ausztriai katona, s huszárjaink Franciscus II-al tarsolyaikon, s szembe velek a győzedelmes

büszke francia. Felmásztam az oszlop tetején lévő gallériába a fáradságos hetvenhat lépcsőjű grádison. Bámultam a szép kinézést, bámultam a remekművet, de mélyen elszomorított a magyar huszár látása a képen, hogy neki is Ura meggyőzöttetésért a megalázkodott, a skláv s instantia ábrázatot kell játszani a tableaun:

A francia büszkén említi ezen oszlopot, tisztelettel megyen el mellette s tekint fel reá s hazafiú tűzzel szól róla. Szegény Magyar Haza! Mutathatod-e Te, csak egy oszlopát is, csak egy Emlékét is Tieid győzedelmének és dicsőségének majd másfélszáz esztendőök olta? Van-e csak egy emléke is Vitészednek, mely a Magyar lelkét büszke érzésbe hozza s hazafiúi tűzre gerjessze? Mert a nagy Fridrik ellen való háborúban, a török ellen Liptiánál és Hannaunál nem a Magyar Korona, hanem az Ausztriai Ház győzött! Sic vos non vobis mellificans Apes.

DEC. 12-ÉN. BENJAMIN CONSTANT HALÁLA.

A Pápa és Benjamin Constant egyszerre holtak meg. A Pápának megtették a már ezerszer bétanult ceremoniakot, s felvette a papság a törvényben kiszabott gyászt, s sok kardinál titkon örvendett, mint akinek gazdag rokona hal meg, s pápaválasztáshoz kezdettek. De B. Constant nem lehet választani, csak az ég választhat helyébe mást, neki nem szabott a törvény gyászt, s mégis az egész Párizs gyászba öltözött, mintha mindeniknek kedvese holt volna meg. Ūr és közrend, ifjú és vén, mélyen meg-

döbbenve gyültek a nagy megholt temetésére. A Rue d'Anjoutól kezdve, a rengeteg Boulevard, fel a Bastille-piacig, száz- meg százezer néppel volt teli. Mindenik még egyszer látni akarta a nagy hazafinak koporsóját, ki a Szabadság principiumának legnyomósabb fejtegetője volt írásaiban s tántoríthatatlan védője a Tribuneben. Másutt pénzért és a politia segítségével megyen ki a nép a nagy urak temetésére, itt az életéből egy nevezetes részt vezett volna el az, ki meg nem jelenhetett volna. Ezer-szer megalacsonyította magát az Oratoria a megholtak koporsójánál, de itt Lafayette, Royer-Collard és Odillon Barrot szollottak a megholt felett, kiknek lelkekhez nem fér színlelés. B. Constant és a Foy [!] testeiket jövő esztendőn a Pantheonba teszi a Nép.

DEC. 13-ÁN. JARDIN DES PLANTES.

Ritkaságok ugyan a Jardin des Plantesban az afrikai sok oroszlányok, tigrisek, leopárdok és a vadállatoknak minden más nemei, a publicum nézésére szabadon hagyva, de annál nevezetesebb volt előttem a szép kert, mely a növényeknek minden nemeivel és a különböző éghajlatoknak minden növényeivel gazdag. Ámbár Párizsnak geographiai fekvése fennebb esik, mint az Erdélyé, mégis itt sokkal szelidebb a tél, a Jardin des Plantes tábláiban most is rózsák, szegfüvek, violák nyílnak, s a szép zöld gyeper s az idegen éghajlatú bokrok most is a tavasz csalódását éreztetik. De Párizsban máshelyt is, a Tuillerák kertjében, a Palais-Royal udva-

A Boulevard Poissonnière 1834-ben.

I. Dagnau festménye.

Cliché Bulloz.

rán s más kertekben is nyílnak a virágok. De a párizsi nép a hidegre sincs úgy elkészülve, mint mi, mert itt sehol sincs kettős ablak, soholt egy kemence sincs, még a Királyi Palotában sem, csak káminok. A Jardin des Plantesban többféle gazdag természetmúzeumok vannak, virágházak, plántaiskolák és akárki ingyen hallgathatja a leckét ezen tudományokból.

DEC. 14-ÉN. A DEPUTÁTUSOK KAMARÁJA.

A Bourbonok és miniszteriumok, nevezetesen Richelieu és Mazarine annyira elnyomták volt a francia nemzetet, hogy 150 esztendeig egymás után, nem gyült egybe a nemzet deputátusainak kamarája, mígnem 1789-ben kényszeríté a nemzet XVI-ik Lajost a képviselőket egybegyűjteni. Azután a Republica, Napoleon s megint a Bourbonok alatt különböző változásokon ment keresztül organizációja. A júliusi revolutio után újonnan organizálta magát ezen kamara. A deputátusok száma most 430-ra megyen. A départamentbeli electorok választják 5 esztendőre. 30 esztendősnek kell lenni. A kamara maga választ praesest. Üléseit nyilvánosan tartja. Initiativuma van akármely törvényt javallani, a contributio dolga mindég ezen kamarában vétetik fel először. Minden esztendőn egybegyül. Az initiativum mind a két házzal: a deputátusokéval és a pairekével köz, valamint a király is proponáltathat új törvényt miniszterei által, kik mindenik kamarában jelen lehetnek. Midőn valamely tárgy iránt törvény javallat tétetik, a kamara nem ereszkedik bé

a dolog derekára, hanem elébb mindég Commissiot rendel a maga tagjai közül, mely a jóvallatot megvizsgálja, arról pontonként vélekedést ad s referál. A Commissionak ezen munkája a proponált törvénnyel együtt mindég kinyomtatatik, s előre minden tagnak kiosztatik, hogy azt megvizsgálhassa. Az ekként elkészített munkát a praeses referálja, alább felolvassa az első articulust s arra minden megmondhatja vélekedését szabadon vagy javítás (amendment) ajánlását. A tárgy a votumok többségével határozódik, midőn az értekezés alatt ki nem tetszik a többség, golyóbissal votizálnak; mindenik tag egy fekete és egy fejr golyóbist kap, ha igent akar jelenteni a fejrét egyik, a feketét más urnába teszi, a fejr golyóbisok határoznak. Aki valamely tárgyról beszélni akar, a tribünbe áll fel, s onnan beszél, többnyire papírosból. — A szála amphitheatrum forma, s a követek vélekedéseik szerint ülnek a jobb- vagy baloldalon. Fenn a gallériákban a publicum ül. Szembe a praesessel az újságírók rápiálják a beszédet. A Moniteur, mint Hivatalos Újság, a praeses székétől nem messze ül. Midőn beléptünk a tribünbe, épen hevesen folyt a vélekedés valamely tárgyról, a praeses nem győzött csendgetni, hogy lecsendesedjenek. Ez a zsidongás, temérdek fő alatt, a szála pompássága és különössége, egészen megleptek. Ekkor a Nemzeti Gárda organizatiójáról folyt az értekezés. Sok most a nevezetes fő a Kamarában, de sok elaggott vén fő is van. Némelyiknek beszédje igen hosszas, a más unalmas előadó, némely csak azért áll fel a tribünbe, hogy ő is szóljon valamit, némely része pedig nem figyel-

mes, társával beszél, ír, újságot olvas, vagy szunyokál, míg szomszédja heveskedik. Midőn látta már őket az ember, mintha elhullana egy része azon nimbusznak, az újságokból ismerve őket, mely fejük körül ragyog. Az ülések sötétig tartanak. — A bemenetelre valamely deputátustól kell billétet kapni, mivel a hallgatók tribuneje nem nagy.

DEC. 15-ÉN. KIRÁLYI BIBLIOTHEKA.

A Királyi Bibliotheka a Richelieu-utcában kívülről inkább klastromot mutat, mint a benne levő gyűjtemények rakhelyét. A kapu felett hajdon ez volt írva aranyos betűkkel: „Bibliothèque du Roi“, de a júliusi revolútiókor a „Roi“ szót kivakarták, valamint máshelyt is Párizsban minden épületről, címerekről, a „Roi“ és „Royal“ szókat mindenütt kitorölték. Ezen bibliothekába mindennek ingyen szabad bémenni. Pompás grádics vezet fel az első emeletre, hol a könyvek vannak. A grádics fordulatjainál és az ajtóban nagy betűkkel ezen instruktio van írva: „*Essuyez vos pieds, s'il vous plait!*“ A Muzsák sem szeretik tehát a sáros szitslit! Az ajtón belül pedig ez: „*Fermez la Porte doucement s'il vous plait!*“ Mely kimélő, mely lekötelezve kérő parancsolatok! S lehetetlen ezeknek önkéntesen nem engedelmeskedni. Önmaga előtt szégyelné magát az ember, ha ennek nem engedelmeskednék. Párizsban és Franciaországban sok példáját találja az ember az ily kimélésnek s nemes bánásnak. Ausztriában ezt így szokták kifejezni: „*Nicht erlaubt*“ vagy: „*Es ist streng verboten*“. — Midőn az ajtón belépett az

ember, tétováz a szem, ha temérdek hosszú, pompás stílusú magas gallériában gyönyörködjék, vagy hogy az egyszeri nézéssel bé nem fogható roppant könyvekre vesse-e figyelmét. A szála közepén végig asztalok vannak, számtalan olvasó mellett. Mások megint a könyvsorokat nézik végig. Amott a Custosok hágnak fel lajtorjákon valamely könyvet kike-resni s mégis ennyi ember közt egy szó sem hallik. A legnagyobb csendesség uralkodik, csak a nagy foliánsok fordítása alatt hallik a levelek pattogása. Szent érzéssel lépdel az ember végig, s ennyi tárgy között egy tárgyon sem tudja megállítani figyelmét. Ezen bibliothekában a kötetek száma 450 ezerre megyen s a leggazdagabb egész Európában. Esztendőök kellenének ezekről ismereteket szerezni. Én mint utazó, csak a könyvek sarkait láttam. A francia nevezetesebb írók büsztjei állanak még a szálában. Nevezetesek itten Cornelli híres földgolyóbisai is, melyeknek egy egész emelet boltját ki kellett vágni, hogy elférhessenek, mindeneknek 12 láb a diamétere. Hasonlólag nevezetes a Deuderak [!] híres Zodiacusa. A bibliothéka mellett van a Régiségek Cabinetje (Cabinet des Médailles). A legrégebb római és görög pénzek, öltözetek, házi eszközök, egyiptomi mumiák, s más drága és ritka kövek és ezüst munkák. Az épület más részében van a Rajzok Cabinetje (Le Cabinet des Estampes) 5800 darab folians. A görög és római minden régiségek épületi, mathematicai, geographiai s természethistóriai minden rajzok. A legpompásabb kiadású múzeumok. Ezen szálában is sokan ülnek asztaloknál, kik valamely rajzot másolnak. — Egy oldalépületben van a

Kéziratok Gyűjteménye, mely most nem volt nyitva. Ezekén kívül még számos bibliothékák s gyűjtemények vannak Párizsban. Megjártam még a Hôtel de Ville és az Invalidusok Háza bibliothékáját is. És mindezekbe ingyen s minden embernek szabad bémenni s tárgyakat használni. Párizsban a művelődhetésnek számtalan alkalma van nyitva.

DEC. 16—22-ÉN. MINISZTEREK. REVOLUTIO.

A Pairek Háza előtt elkezdődött a X-ik Károly volt miniszterei ellen a per, s ez a tárgy s az az alatt folyó revolutio annyira elfoglalta egész Párizs figyelmét és a mienket is, hogy a per folyta alatt majd egészen csak ezen tárgy foglalt el. Polignac, Peyroult, Chantelaur és Gournon Renoir a Ház eleibe állítottak, személyesen kikérdeztettek az ellenek feladott vádak iránt s bizonyságok az ők jelenlétökben kihallgattattak. A francia nép egész figyelmét ezen perre fordította. Egy része halált kívánt reájuk, a még alsóbb rész a per kimenetele előtt agyon akarta verni őket. Naponként szaporodott a gyülekezet a Luxemburg Palotánál, hol ők fogva voltak s a pairek is tartották üléseiket. Katonai erőnek kellett rendet tartani. Ezen alkalmat X-ik Károly pártja használni akarván, lázasztó írásokat adott, pénzt osztott a pornépnek, hogy feltámadjon, hogy a mostani igazgatást felforgassa, de még egy harmadik és negyedik párt is feltámadt, azok, akik respublicát akartak és azon nyughatatlanok, kik revolutiot akartak, hogy azt egy vagy másképen hasznokra fordíthassák. Az egész

Párizs mozgásba, éjjel-nappal hol itt, hol amott hallott a dobolás a gyűlésre, katonacsoportok rukkoltak fei s le az utcákon, lovasság s követek nyargaltak szüntelen mindenfelé. Az egész National Gárda, minden Linea Regimentek fegyverben voltak. Naponként hatvanezer embernél több állott fegyverben. De minden tumultus fészke a Saint-Germainbe és a Luxembourg Paloták előtt volt. A minisztereket temérdek katonaság őrizte a nép dühetol. A katonaságot sok helyt inzultálták, a nyughatatlanok kövekkel hajgálták, gúnyolódó kiáltásokat tettek ellenek, megtámadták. A fogdosás szüntelen folyt. Minden órában más hírek futottak el. A békétlenek, most a députátusokra, majd a Palais-Royalra akarnak ütni. A Louvre-be bétódultak, hogy az ágyúkat kivigyék. A Tuillériák és a Palais Royal udvarán egész nap és éjjel lovas és gyalog katonaság bivouquirozott. Tüzek lobogtak mindenfelé. Párizs olyan volt ezen napokban, mint egy ostrom alatt levő város. Kétség és remegés ült minden ember arcán. Proclamatiok voltak az utcák szegletén. Lafayette mind utcákon lovagolt. Csendesítette a népet. De a nép pezsgett. Végre kimondattott az ítélet a miniszterekre. Örökös fogságra és civilis halálra büntették. Lopva kellett őket elvinni a Vincennes-i várba éjszaka, hogy a nép dühében agyon ne verje őket. Még azután való napokban sem szünt a mozgás. A tanulók is fegyvert fogtak s a National Gárdával együtt jártak az utcákon a rend helyreállítására. Ezen napokban mü is többnyire az utcán voltunk nézni ezen nagy scénákat. A néptámadás nagyon különös érzéseket ébreszt, s en-

nek látására lehetetlen a Lucretius ama versére nem emlékezni: „Dulce mori magno.“

December 23-án már csendesedtek, de teli voltak most is az utcák katonasággal és néppel. Már a Párizs környékbeli National Gárda is bérukkolt a rendet fenntartani. Ma is egész nap künn voltam. Az Elyséum Mezején végig felmentem, egészen a Barrière de l'Etoile-ig, onnan a Passy-Barrière felé, le a Pont de Grenelleig. Midőn a hídon átaljöttem, állott a híres Champ de Mars, mely a respublika idejében és Napoleon alatt is oly nevezetes gyűléseknek s annyi katonai revueknek volt helye. A Champ de Mars egy gyönyörű planirozott tér, melyen ötvenezer ember könnyen manővrozhat. A végében, szembe a híddal van az École Militaire szép épülete, két oldalról terrassok. De mely igen megdöbentett az, hogy itt több mint négy-ötezer ouvriét láttam elterjedve, grouppokba voltak gyűlve, több helyeken beszédeket tartottak. Mások kiabáltak. Azt véltem, hogy épen revolutionariusok fészkébe bukkantam, mert az ouvriéktől félt Párizs leginkább. Kapákkal, ásókkal voltak felfegyverkezve, mert az igazgatás planirozhat velek télen által s fizeti őket majd semmi munkáért nagy napszámmal, csakhogy elfoglalva legyenek. Végigjöttem a temérdek kék ingű, fapapucsú, rongyos pornép közt, hálálkodván magamban, hogy sejdítesem nem tölt bé. Midőn a Députátusok Kamarájához érkeztem, újra Regimenteket láttam a Kamara épületje előtt, s az egész Quain végig bivouquirozni. Az a hír futott volt el, hogy a tanulók s a nép a deputatusokra akar rontani, hogy őket elűzze, mivel nem elég po-

populárisok s nagy aristokratikus gondolkodású[ak].

December 24-re nagy revue volt hirdetve, a király személyesen akart kilovagolni, hogy a népet megnyugtassa s mutassa, hogy nem fél és a Légióknak egyenként kinyilatkoztatni a revolutio napjaiban mutatott derék magokviseletökért meglegedését. A Caroussel-Place már egy órákor tömve volt National Gárdával. Rendre vette a király arrondissementenként a légiókat, a Carousselre, hol én is állottam egész délután, sötétüléskor érkezett generálisaitól kísérvé. Végigfutotta a lineákat. Minden sorban, minden utcán „Vive le Roi“, „Vive la Liberté“ kiáltás hallatott, az utcák világosítva voltak, hol a király ellovagolt. Szegény királynak, szüntelen köszönni kellett ily hidegben, s még pedig mosolyogva köszönni mindenfelé. Kalapját constitutionális királynak nem szabad rossz kedvet szinte nem is volt módja egész délután feltenni. A mutatni.

DEC. 25—26-ÁN.

A Karácsonyi Innepekre annál figyelmesebbek lettünk, hogy a vallás minisztere előre circulárisokat bocsátott a püspökökhöz, hogy a Karácsony éjszakai s más processios ceremoniák eltöröltetnek. Franciaországban a vallás dolga a respublika, azután Napoleon s megint a Bourbonok alatt sok viszontagságokon ment keresztül. A respublika 1793-ban eltörölt minden vallást s a keresztény vallás ceremoniai helyett az Ész Innepét ülték a

A Szajna Párisban.

Meyer's Universum I. k. 51. l. 1858.

Mars Mezején s a Notre Dameban. Napoleon megint visszaállította vallásokat bizonyos modificatiokkal. A Bourbonok osztán megint a régi bigottságot s a jézsuitákat hozták bé. A juliusi revolutio után megint ingadozott a vallás dolga, a nép elűzte a papok egy részét és a jézsuitákat. Megjelentünk a híres Notre Dameban látni a Karácsonyi Innepet. A papok mondták ugyan a szokott misét s tették a ceremoniákat, de ezen pompás nagy templomban s másutt is mindenütt, alig szállingózott egynehány hallgató, s az is többnyire asszonyokból s vén emberekből állott. Hajdan Párizsban 221 templom volt, most csak 39 van. Az első revolutio eltörölte a templomokat s eladta a klastromokat, s ily kevés templomba is ezen roppant népesség nem jár. A franciák sokat szenvedtek a papoktól s ez hideggé tette őket a vallás iránt is. A Bourbonok igyekeztek visszaállítani a templomokat s papokat s példával s kényszerítőeszközökkel is visszahozni a régi vallásos helyhezetet, de a legbizonyosabb eszköz a vallás iránt meghidegíteni az embereket az, ha őket erővel kényszerítik vallásosnak lenni. A Notre Dame egy a legrégebb s legpompásabb templomok között Európában. Napoleon itt koronáztatta meg magát. A Pápa Napoleon alatt annyira megalázta magát, hogy ide kellett neki Rómából jönni, őtet a Notre Dameban felkenni. Párizsban sok templom van. Kincseiket a revolutio alatt mind elvették. Legszebb leszen a Madelaine, mely eddig is már 15 millióba került.

Még tegnap elfutott volt a hír, hogy Lafayette a Nemzeti Gárda generalissimusságáról lemondott, s ma már hivatalosan kijött, hogy a király ezen lemondást elfogadta s Lafayette elbúcsúzott. Erre neki a National Gárda törvényei megállításakor, a Deputátusok Kamarájában némely követek által tett észrevételek adtak okot. Lafayette a most Európában élő privat emberek közt a legnevezetesebb politikai rollot játszodta. Ő az amerikai szabadság előhőse, a Nemzeti Gárdának 1791-ben teremtoje, a juliusi revolutio lelke. Az ő akaratjától függött a nemzet sorsát erre vagy amarra határozni. Ő minden időben és mindig consequens volt. Méltó a Plutark tollára. E nemzet őt imádja s egyszerre meglepte e kedvetlen hír. Minden megdöbrent és bánkódott, és ez igazi és nem színlelt bánat volt! Minden iskolák tanulói ma réuniot hirdettek a Pantheonban, meghatározta az ifjúság, hogy követséget küldjön Lafayettéhez bánatját kijelenteni. Én is a Deputatio közt mentem. Midőn a Rue d' Anjouba érkezőnk a Lafayette kapujához, azt a hírt mondák, hogy Lafayette a Deputátusok ülésén van. Egyszerre felkiáltott minden: „A la Chambre!“ S épen indultunk, midőn az öreg érkezett szekérben haza Odillon Borottal [!]. Alig szállhatott le szekeréről, oly rettentő volt a tolongás körülötte. Az egész csoport egy hanggal kiabálta: „Vive Lafayette! Az alatt felment szobájába. Mü az udvaron gyűltünk, körbe állottunk. Lejött az öreg körünkbe. Tisztelet borított el minden arcot, vallásos volt az elragadtatás.

Egy ifjú elmondotta a követség célját. Midőn beszédjeiket bévégezték, tűzzel csókolta meg az öreg őket. Mely irigylésre méltó csók volt! Az első szerelem csókja nem lehet ennél nagyobb! Azután az öreg szólt, ajánlta magát az ifjaknak, köszönve érzéseiket. Hullottak a könnyek s elvetemedett szív volt, mely nem dobogott. Egyszerre mindenik felkiáltott s százaknak könnyel lobogott a szeme. Egy fejedelemnek sem, egy hódítónak sem lehet ilyen tisztelete, s ezer politia sem szerezhet ily inepet. Rendre szorította az öreg mindeniknek a kezét, s szent és magos érzéssel hagytuk el a helyet s a nagy embert (Európának most legnagyobb emberét!) Lafayette sem titulust, sem rangot, sem keresztet soha el nem fogadott, s mégis ki áll magosabb polcon, ki iránt doboghat melegebben a szív, s hol lehet mélyebb tisztelet érzés, mint az ő nevének említése! Ki nem emlékezik az ő neve említésére a Szent Könyvnek ama szavaira: „A Mezőnek liomai nem fonnak és nem szőnnek, s mégis mely király dicsekedhetik azon pompával, melybe őket felöltöztetem.“

DEC. 28-ÁN.

Az Invalidusok pompás házát látogattuk meg. Ez egyik a legnagyobb épületek között Párizsban, XIV-ik Lajostól. Hétezer invalidusnak van benne lakása, kosztja, s öltözetje. Megjártuk elébb a húsz-ezer darabból álló bibliothékát, a lakóházakat, tanácsszálát, azután az igen csinos refectóriumokat, s végre a konyhát, hol e temérdek embernek enni

főznek. Tűz sehol sem látszik, csak a nagy kondérok fővése látszik. Két nagy kondér van elől, melyek közül mindenikben 2400 font hús fér el és fő mindennap. A templom igen szép. Éppen akkor a vén invalidusok, együtt imádkoztak az apácákkal, de egyik apácát sem volt képes arra venni, hogy feltekintsen. A templom boltozatján függ nyolcvan zászló az utolsó spanyol és algiri háborúból. Hajdan Napoleon alatt rakva volt e templom, az ellenségtől elvett zászlókkal, ahol igen sok ausztriai is volt, de 1815-ben a Szövetségesek, mindenik levette a magáét s megégette veszteségeknek s meggyőztetéseknek ezen jeleit. Élégették ugyan [azokat] a Szövetségesek, de a históriát nem tudták elégetni. Akármerre forduljon itt az ember, szüntelen láb és kéz nélkül való s nyomorék invalidusokra talál, mely a francia nemzet dicsőségére is emlékeztet ugyan, de egy szomorú érzést hagy hátra a szívben!

DECEMBER 29-ÉN.

Párizs egyik nevezetességei közé tartozik a Pére Lachaise nevű temető. A híres Bastille-Place felé kell menni oda. Künn van ez a város végén. Az oda vívő utcán végig koporsó, és emlékkő csinálók laknak. Temérdek perennáns virágokat, cserepekben s koszorúkbán árulnak, hogy kiki vihessen kedveltjei sírjára. A temető egy fenyves erdőhöz, s virágkerthez hasonlít. Meglepi a szemet a temérdek mester kézzel, márványból készült emlékkövek. Milliókra megyen az ezen temetőkben lévő emlékkövek ára. Valóságos luxus uralkodik a sírkövek készíte-

tésében. Kiki kedvesének emlékét a másokénál gazdagabb s ízlésesebb emlékkővel akarja örökíteni. Apró fenyvesek, perenens virágok s rózsák díszlenek a sírkőről. Másutt pompás familiakripták emelkednek. A legelső, mely meglepi az idejövőt az Abeilard és Heloiz sírja, gothus ízléssel épült emlékoszloppal körülrostélyozva. Teli van aggatva ezen sír koszorúkkal az érzékeny szerelmesek által. Molière, Delille, Chénier, Fay, Masséna, Kellermann, Davout, Talma és közelébbről Benjamin Constant sírjai és számtalan nagy emberek sírjainál kell megállapodni s elmélkedni. A Marschal Ney sírja különösen rakva van virágkoszorúkkal. Mely tisztelet ez az élőkől halottaiknak. Mindég tell ezen temető andalgokkal, nézőkkel és bánkodókkal. Sok könnyhullatás szentelte meg e helyet!

DECEMBER 30-AN.

A híres Hôtel-Dieu nevezetű ispotályt járok meg, mely legrégebb ispotály Párizsban. 1260 betegre vagyon itten ingyen fundátio. Végigjártuk ezen nyomorúság száláit. A legnagyobb tisztaság, rend és gondosság van. Apácák gondoskodnak a betegekre. Mindennap lecke van itt az ifjú orvosoknak és seborvosoknak s mindenkor valamelyik beteg felett foly a lecke. Végigjártuk a konyhákat, patikát, különbféle gőz, víz és száraz fürödőket és a patizánkészítő gőzapparatusokat.

DECEMBER 31-ÉN.

Egy hét ólta az utcákon, minden passagékben s különbözö boltokban az új esztendei ajándékoknak különbözö nemeit árulják. Tolong a nép bámulni és vásárolni. Minden ember igyekszik valami kedveset vásárolni: gyermekének vagy kedvesének. Párizs ezen napokban egészen mozgásban van s mi is járunk tudva az utcákat, boltokat. Mindenfelé jelentések vannak az új esztendei ajándékokról. A Palais-Royal boltjai különösen kivilágítva, kirakva. Készül minden ember másnapra vizitáit, gratulátióit megtenni. Az utcák csengnek a kalendárium s más minden apró portékák árulói kiabálásaiktól.

1831 JANUÁR ELSEJÉN.

Az újesztendei köszöntés nem ment ki egészen módiból Párizsban. Mivel nekem más előljárom nem volt, csak az ausztriai követhoz mentem újesztendei gratulátióm megtenni. Egy órakor minden hivatalok előljárói, Chamberek követségei és a főbb katonatisztek a királyhoz mentek köszönteni, 4 órakor a diplomatiái kar ment. A különbözö nemzetű követek különbözö equipageit végignéztük a Palais-Royal udvarán. Végignéztem aztán, míg a követek rendre felültek szekereikben. Mindenik a maga nemzete köntösében, gálában volt öltözve. Legelőljött le gr. Apponyi, az ausztriai követ magyar köntösben, Muszkaország és így tovább. Az equipágek, cifra cselédség és különbözö nemzetek gálaköntöse nagy kontraszt látást csinált.

JANUAR 2-ÁN.

Musée des Statutes Animales-ban voltunk, a Boulevardon. A görög történetekből van véve három scéna: első Kanaus testvérével a föld mappát nézi. Második a görög patriárka fővétele Konstantinápolyban. Harmadik, amidőn az egyiptomi basának, egy francia tiszt által tudtára adatik, hogy Moréát el kell hagynia. A személyek életnagyságban viaszból, nemzeti köntösökben állanak. A groupe egy masina által felhúzódik s minden kép, szem, kéz, láb mozog, mint a scéna kívánja. A pátriárka fővétele legszebb, s a mesterség ezen nemben annyira vivődött, hogy egész valóságában lehet a scénát képzelni.

JANUAR 3-ÁN.

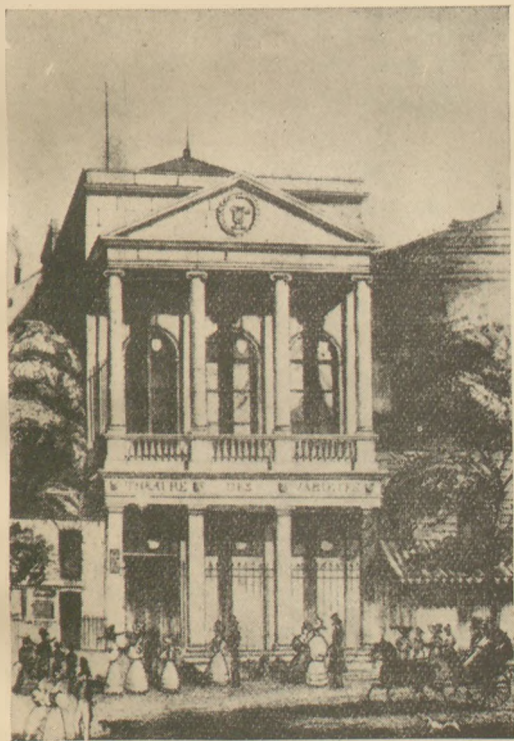
Az egész Európában híres párizsi Observatoire-hoz, a Palais de Luxembourgon mentünk által. Ezen pompás palota most a Pairek Kamarája gyűlése helyéül szolgál. Francia ízlésű, pompás és nagy kertje mindig nyitva áll. Itt is pazérolva állanak a legszebb szobrok. Számos vízpártik, oldalról plantaiskolák. A kert végében van a pompás Observatoire egészen faragott kövekből. Hat szála van a különböző asztronómiai eszközök és asztronómiai tapasztalásoknak szentelve. Itt van vonva a párizsi meridionális. Az asztronómiai eszközök kerekeken járnak s kivonják a terrasse-ra, midőn observatiókat akarnak velek tenni. A földalatti mély üregbe, mely 360 grádics mélységű, a refrigeratio és congelatio

különböző nemeiről tesznek megjegyzéseket. Az observatoriumban van a Bureau de longitude is. Az épület fedele egészen lapos s nagy faragott kövekből áll. Innen a legszebb kinézés van Párizsra.

Közel az Observatoriumhoz van a Talált Gyermek Háza. Ide teszik bé a szerelem gyermekeit, akinek tetszik. Ide hozzák bé az ide közel levő Szülőházból is a gyermekeket, mihelyt születnek. Néhány szálát jártunk végig. Mindenik tele volt bölcsővel s apró gyermekekkel. Apácák teszik a szolgálatot. Innen kiadják falura a gyermekeket szoptatni. Ezerekre megyen száma esztendőnként az ide bétett gyermekeknek. Akárki beadhatja ide a megszültet a kapunál lévő portásné házába, hol mindjárt bölcsőbe teszik s szoptatni adják. Az odavivőnek nevét sohasem kérdezik, ha nem akarja mondani. De akármely nagy legyen is itt a theoriai utánlátás és gondosság, mégis a bevitt gyermekből felénél több elhal esztendőnkint, sőt közepszerű calculus szerint százból nyolcvan elhal. Az anyai gondosságot semmi fizetett gondosság nem pótolhatja ki. Közel ehhez van az apácák klastroma, s nekik szüntelen dajkákkal és apró gyermekekkel kell bajlódni.

JANUÁR 4-ÉN.

Az Ile de Cité nevezetű részében a városnak, mely egy sziget a Szajna közepén, van az úgynevezett Palais de Justice, hol az alsótól fogva fel a felsőig, mindenféle tribunálok tanácshelye vagyon. Ez egy roppant régi épület, melynek több szárnyai van-

A Variétés színház 1840. körül.

Louwry rajza.

Cliché Tallandier.

nak s benne sok nagy szálák. Itt laktak a római praefectusok, midőn Galliát még Róma bírta. Itt laktak az előbbi dinasztíából való francia királyok is. Most egészen el van foglalva különböző hivatalokkal, archivumokkal, bürokkal és bibliothékákkal. Az egyik részben a foglyok vannak. Annak egyik tornyában volt fogva Maria Antoinette is. Itt van a Főpolitiai Hivatal is.

Midőn ezen méltóságos épületbe egy igen pompás grádicson felmentem, egy igen pompás szálába érkeztem, mely az úgynevezett Pas perdue, hasonló a legszélesebb s leghosszabb templomhoz. Temérdek ember tolongott benne, s az ide nyíló ajtókból jöttek ki s mentek bé. De leginkább magára vonta figyelmem a procatorok öltözete. Franciaországban prokátorok és bírának, midőn hivatalban vannak, egészen különös öltözetjek van, fekete matériából, kinyílt, lobogóujjal, földigérő bő köntösök van, fejér nyakra való a mellre szélesen leeresztve, fekete magas sapka, a prokátoroknak paszománt nélkül, a bíraké az alsóbb forumnál ezüst egyes paszománttal, a Cour royal bíráié egyes arany, a Cour de Cassation bíráié kettős aranypaszománttal. A tribunálok minden embernek nyitva vannak s akárki szabadon bémehet, az allegatiokat s ítéletet szabadon halhatja s a törvény is azt kívánja, hogy itten minden forum publice tartsa a maga ítéleteit. Ugyanazon egy tribunál több sectiokra van felosztva, p. o. a prima instantia forumnak 7 sectiója van s mind a hét egyszerre különböző szálákban tartja ítéleteit. A szálában a bírák a hátulsó részben, fél circulusban ülnek a publicum felé fordulva, mind feltett süveg-

gel. Közből a praeses, kétfelől a bírák, mellettek az actuariusok (greffier). Külön székekbe, szembe a bírakkal ülnek a prokátorok feltett süveggel, mellettek a perlekedő felek. Ha tetszik a perlekedő feleknek, magok allégálhatnak, aki nem akar, prokátora allégál helyette fennszóval. Erre azonnal felel a más fél. Az egybe felelkezés egymás után megyen, míg mindenik bévégzi. A bírák hallgatnak az egész egybefelelkezés alatt. A prokátorok néha a legszebb beszédekert mondják extemporé, melyet a greffier stenographicé rápiál. Midőn törvényt olvas fel a prokátor, süvegét leveszi, egyébkor nem. Bévégződven az allegátiók, a bírák vagy ott székekbe lassú hangon megegyeznek az ítéletben, vagy a szomszéd szálába mennek tanácskozni. Az ítéletet azonnal kimondják s harmadnapig apellálhat a vesztett fél, vagy a Cour royalhoz, vagy a Cassatiohoz, ha a formálitás ellen van sérelme, s osztán ott a per meghal. A Cour royalban hasonlólag megy a per, itt is akinek tetszik végighallgathat mindent s evégre a publicumnak a prokátorokon hátul különös ülése van. Azon tárgyak, melyek criminálék, egy különös forum által ítéltetnek meg. Franciaország s az a Juri Forum, vagy Esküdtek Foruma. Ennek igen nevezetes az orgánizatioja és hatalma. Az esküdtek minden esztendőn a minden hivatal nélkül való polgárok közül választatnak 36-on, minden ítéleten 12 van jelen, s minden per folyására más 12 áll elé, s így változnak az egész per folyta alatt. Midőn valaki Criminális kereset miatt ezen Itélőszék eleibe idéztetik, személyesen kell megjelennie. Ha már el van fogva, mely csak akkor történik meg, ha

in facto delicti találatot, — egy különös padba ül és mellette két katona. A Szála hátulsó részében ül a Cour d'Assise praesese és mellette két bírák, azok mellett egyfelől a Procureur du Roi (Fiscalis Procorator), ki egyszersmind a vádoló, szembe vele az actuatorius, oldal félt ülnek a 12 esküdtek, szembe velek leültetik a bévádoltat s melléje prokátorát; azon hátul ülnek a bizonyságok és a szála hátulsó felében a publicum. Legelőbb is a juryk megesküsznek, hogy igazán fognak ítélni, akkor a Procureur du Roi elmondja a vádlópontokat, arra legelőbb megkérdezik a bévádoltatottat, ki elmondja a maga mentségét, azután rendre jönnek az ellene való bizonyságok, s azok rendre kikérdeztetnek s ha szükség, a bévádolttal helybe confrontáltatnak, végre jönnek a bévádolt mellett való bizonyságok, ha vannak. A vallatás alatt a praeses teszi a kérdéseket a környülállás szerint, de az esküdteknek is ha tetszik, tehetnek kérdést. Végződvén a vallatás, a bévádolt vagy prokátora helybe elmondja a mentséget. Azután a Procureur du Roi reassinálja a dolgot az esküdteknek, ezek mindent meghallgatván, bémennnek egy külön szobába s ott határozzák meg az ítéletet. Az ők ítéletek különös, mert ők csak igent vagy nemet mondanak, ha bűnös: igent, ha nem bűnös: nemet. Ha igent mondanak, a praeses felolvassa az ezen bűnről való törvényt, s az ítéletet; ha nemet mondtak, a bűnös azonnal végképen absolválva van. A juryk hatalma igen nevezetes és nagy; mert a juryk ítélete soha sem appellatio, sem változás alá nem jöhet semmi forum által és ez a végső elhatározó ítélet. Arra, hogy valaki halálra ítéltessék, a 12 esküdteből 9 votum ki-

vántatik. A halálos ítéletet szelidítheti a király, de más senkisé. Ha egyforma a votum, absolválva van a bévádolt. — Midőn a jüryknél elébb jelen voltam, három nevezetes per folyt. Julien Amandé nevű ifjú a National Gárdáknak fegyveres kézzel való megtámadásáért perbeidézttetett. A jüryk igent mondtak; a törvény felolvastatott s egy esztendei fogság és 500 frank büntetésről szólott. Az ifjú azonnal condemnálva volt, mert a jüryk ítélete helyben exequáltatik s Julient a katonák körülvették a fogházba vinni. Szülei, testvérei, barátjai ott várták dobogó szívvel a jüryk ítéletét, s midőn az igen szót kimondták a jüryk, azok könnybe borultak, zokogva nyujtotta kezét nekik az ifjú a barrièren keresztül s a katonák körülvették. Ugyanekkor Bordou nevű a Montrouge-i Hivatal Archivuma felgyujtása gyanujáért pereltetett. A forum nem jött ki. A jüryk nemet mondtak s Bordou egyszerre kirohant a barrièrek közül s az örömtől zokogó felesége nyakába borult. Nemet mondtak Ginquet nevűnek is az immoralis könyvek terjesztése vádjáért. A psychologus és törvénytudó itt a legérzékenyebb és legtudományosabb scénákat látja. — Minekelőtt valamely tárgy ezen törvénytörvényesékek eleibe vitetnék, már minden documentumoknak készen kell lenni. A dolgok elébb a Juge de Paix előtt folynak s ott minden initiativumok elkészülnek. A francia civilis perekben kevés az acta, mely onnan van, hogy a törvény szerint a bíró sem a jószág természetére, sem eredetére, soha sem tekint, a sanctio rigurázására nézve, hanem azt mindég az első kézben való természeténél fogva veszi, s annél fogva az abalienatiok, zálogok,

vásárok különböző nemeinek helye nem lévén a per substratuma sohasem lehet régi, hogy abba sok acta kelljen. Az osztály fő szerint megyen, mindenik gyermek egyaránt osztozik. A contractust betű szerint magyarázzák. — A tulajdonos, maga vagyonának felét ajándékozhatja el életében, vagy testálhatja el, ha csak egy gyermeke van; harmadát, ha két gyermeke van; negyedét, ha három vagy több gyermekei vannak. Abban az esetben, ha a tulajdonosnak gyermekei nincsenek, de atyja és anyja lineáján maradéki vannak, feléről disponálhat vagyonának, ha pedig csak egyik lineában vannak maradéki, akkor háromnegyed részéből. Ha se gyermeke, se ascendensei, se descendensei nincsenek atyja és anyja lineáján, minden jogairól disponálhat.

JANUÁR 5-ÉN.

A Palais-Royal egyik galleriájában vannak a kínai árnyékok (ombres chinoises). A kis theatrumon külömbféle kínai s más öltözetű figurák taszítódnak bé machinák által, különböző öltözetekben. A kulisszák mögött asszonyok és férfiak beszélnek a figurák képében. Néha egész tréfás történetet adnak elé ezen figurák. A változások masinával nagy pontossággal mennek. Egy estve száz nevetséges figura is, vagy fabáb megjelenik. A gyermekek egész multságokat találják benne. A változások közt leányok klaviroznak. — A Palais-Royal egyik szegletpincéjében, (mely nálunk bujbé) van a híres Vakok Kávéháza (Café des Aveugles). Hat vak muzsikus tartja az orchestrát minden estve. Külömb-

féle patriota notákat énekelnek, mások declamálnak verseket, hasbeszélések vannak, marionette-játékok. A pincze-szála gyönyörű és több rejtekei vannak minden multságokra.

JANUÁR 6-ÁN.

Egy Amoroso nevezetű spanyol obester egy gymnastikai iskolát állított a Grenelle Barrièreken kívül. Midőn idejöttünk, épen tanulóra volt. Vagyon nyári és téli gyakorlólhely. A téli egy nagy, nyílt szín. Itt tanulnak a gyermekek három órát minden nap, mindenféle gymnasztikai gyakorlásokat. Előbb az ugrás és voltigirozás minden nemeit tanulják; azután külömbféle fa- és kötéllajtorjákon való mászásokat, egyenesen lefüggő köteleken és rudakon felmászni, balancirozásokat, fenn a levegőben mozgó rudakon ülve és állva; lóra felszökés és leszökések, rudakon csupán a karnál fogva végigmenés, felülről leereszkedések, egyszóval a legszebb s legnevezetesebb testi gyakorlások. A szín féllábnyira apró poronddal meg van hordva, hogyha leesnék se üsse meg magát, a rudak, lajtorják és kötelek egész szarvazatig felmennek, minden nemére a gyakorlásnak külön professzor van. A gyermek hajadon fön, papucs és pantalonban öltözve, derekok szíjjal szorítva van. A künnvaló gyakorlás elvégződván, egy nagy szálába mentünk, hol a gyermekek rendbe állottak, elébb patriota énekek voltak, melyben Amoroso maga kántoroskodott. Azután különböző helybevaló marsok, kézzel való gyakorlások és fordulások voltak. A gyermekek mind vígak s a bámulásig

mentek a gyakorlásban. Az obester úr maga vezett s magyarázott nekünk mindent igen szívesen. Ily gymnastikai iskolák már több helyt is kezdnek lenni s ez a nevelés egyik ágához tartozik. Voltunk egy angol nevelőházban is a Rue St. Lazarban, hol a lecke után ily gyakorlásokat csináltak a gyermekek.

JANUÁR 7-ÉN.

A Hotel de Ville bibliothekáját jártam meg. Itt is, mint a Bibliothèque du Roiban, vannak a könyvek elosztásai. Olvasók a ház közepén végig. Megjártam a Département Archivumot is; egy ott való francia úr, igen szívesen megmutatta az archivi rendet.

JANUÁR 8-ÁN.

Könyvárosok a Quain és a Sorbonne könyv-
árosa.

JANUÁR 9-ÉN.

Párizsban több magyarok vannak megtelepedve. Puskás Pál váci fi, még 1814-ben megtelepedett itt, megházasodott és a Pont Neuf végében kávéházat állított. Nála van többnyire az ittvaló magyarok összejövedele. Puskás hajdan magyar huszár volt. 1809-ben általjött a franciákhoz s szolgált Napoleon elmeneteléig mint katona. Magyarul még igen jól beszél, nagyon örvendett, hogy bennem

is, megint egy magyarra talált Párizsban. Nála taná-
tam Antal urat, magyarországi fit, volt nevelőt, ki
most jött vissza angliai útjából. Ezekről sok Párizs-
ban lakó magyaroknak a nyomába akadtam. Sze-
gény Puskás Pál! Ambár ő jól bírja magát, felesége
és fijában örömeit találja, de mégis kimondhatat-
lan vágyása van, bár még egyszer látni Hazáját és
atyafiaiit. De azt ő elzárta magától azon mód által,
mellyel az ausztriai ármádától megvált. Ő ugyan
Hazánkban nem kapott volt nevelést, mégis a világ-
ban forgása s párizsi lakása által oly taesist (tu-
dást) kapott, hogy a politikai dolgokról nyomósab-
ban reflectál, mint nálunk sok tudós hivatalbeli.

JANUÁR 10-ÉN.

Fejér József nevű szabó ezelőtt huszonnyolc
esztendőkkel eljött Kolozsvárról s Párizsba vette
lakását. Most Leblancnak nevezi magát franciásan.
Ő, ambár rég idetelepedett, de az itt utazó magyarok
íránt mindég különös figyelemmel volt s azoknak
sok készséggel szolgált mindenben, még magyarul
most is tud keveset. Rue Coquellerie No. 1. találtam
fel őtet. Magaviseletében és beszédjében egészen csi-
nos, hajlékony, könnyű párisi francia lett. Minden-
ben a legnagyobb készséggel szolgál. Nemzeti gár-
dista ő is, mint Puskás. Nevét megfranciázta
Leblanc, mint még több magyarok is itt, kikre ráta-
láltam, mint L'Hermite (Remetei), Lion (Oroszlán),
Silvaine (Zimonyi). Mivel ők már egészen fran-
ciákká lettek, neveket azon nemzetéhez hasonlónak
tették, melynek javaival, törvényeivel s oltalma alatt

A párisi börze.

C. Reis rajza.

Meyer's Universum I. k. 107. l. 1858.

élnék. A mű nemzetjeink nálunk is meg akarják tartani neveket, s ámbár törvényeink s hazánk jóvoltával élnék, itt is különös nemzetet akarnak formálni, s azáltal nem is magyarok s nem is németek lévén többé, közöttünk egy különös idegen s velünk s szokásainkkal ellenkező s nyelvünkre nézve káros fajzatot formálnak. Fomarius kunsági fi hasonlólag az ármádától szakadott Párizsba, Ashley nevű angol híres csizmacsinálónál első legény, igen jól beszél magyarul. A német szolgálatját nem álhatta ki, úgymond, s eljött az ármádától 12-ed magával mint huszár. Midőn Robespierre fejét vették, akkor érkezett Párizsba s az után itt lakik. Fia katona.

BUDGET POUR L'ANNÉE 1831.

Budget ordinaire pour 1831	957.000.000 francs
Budget extraordinaire	219.000.000 francs
Surplus pour besoin extraordinaire	56.000.000 francs
	<hr/>
	1.232.000.000 francs

Force de l'armée de ligne 434.000.

és azon kívül a National Gárda.

FRANCIAORSZÁG JUS PUBLICUMA.

1. Articulus. A franciák egyformák a törvény előtt, bármely titulussal és ranggal bírjanak is.

2. A franciák vagyonjaik mérsékletéhez képest egyformán hordozzák a státus terheit s egyformán adóznak.

3. Mindennek egyforma jussa van a civilis és és katonai hivatalokra.

4. Személyes szabadságok egyformán garantirozva van, senki is a törvényekben megírt eseteken és formalitásokon kívül sem nem üldöztethetvén, sem nem árestáltathatván.

5. Mindenek a maga vallását egyforma jussal gyakorolja s istentiszteletének egyforma ol-talma van.

6. A római catholika vallás papjai, melyhez a franciák nagyobb része tartozik, és a több keresztény vallások papjai, a státus cassájából veszik fizetésüket.

7. Jussok van a franciáknak önön vélekedéseiket publikálni s kinyomtattatni; a törvényhez tartván e részben magukat. A censura soha fel nem állíthatató.

8. Minden tulajdon megsérthetetlen, elsőséget nem adván a nemzetieknek is, mivel a törvény azok közt semmi különbséget nem teszen.

9. A státus kívánhatja valamely tulajdon feláldozását, ha azt a közönség törvényesen megismert interessége kívánja, de annak ára előre való le-tétele által.

10. A Restauratio előtt való akármely vélekedés kinyilatkoztatása után való vizsgálat megtiltatik; ugyanazon elfelejtés vagyon ajánlva a tribunálok-nak s polgároknak.

11. A conscriptio eltöröltetik. A tengeri és szá-razi katonaság recrutázása egy törvény által hatá-roztatván meg.

A KIRÁLYI IGAZGATÁS FORMÁJA.

12. A király személye sérthetetlen és szent. Az ő miniszterei felelet terhe alatt vannak. Csupán a királyé az excensiva potestas.

13. A király a státusban az első hivatalbeli; ő igazgatja a száraz és tengeri erőt, békességet köt, hadat izen, a közigazgatás minden tisztjét ő nevezi ki, megteszi a szükséges rendelkezéseket a törvények exequtálására, a nélkül, hogy valaha a törvényt fel-függeszthetné, vagy annak executioját elhalaszt-hatná. Semmi idegen katonaság a státus szolgálat-jába fel nem vétethetik, hanemha törvényesen.

14. A törvényhozó hatalmat collectivé a király, a pairek és a követek házai gyakorolják.

15. Valamely törvényről való jóvallatot a király, a pairek és a követek házai egyformán tehetnek. Mindazon által minden adóról való törvény elébb a követek háza által vétetik értekezés alá.

16. Minden törvény felett szabadon értekeznek s a votumok többsége szerint határozzák el a két házak.

17. Ha valamely törvényjóvallat a három hata-lom közül valamelyik által visszavettett, azon gyűlésben többször szó alá nem vétethetik.

18. A király sanctionálja s hirdeti ki a tör-vényeket.

19. A civilis lista a királynak egész uralkodása idejére az első törvényhozó gyűlés által határo-zatik meg.

A PAIREK HÁZARÓL.

20. A Pairek Háza egyik essentialis része a törvényhozó hatalomnak.

21. A király által hivatik egybe ugyanakkorra, mikorra a Követek Háza. Mindeniknek gyűlése azon időben kezdődik és végződik.

22. A pairek minden gyűlése, mely a Követek Háza gyűlésén kívül tartatnék, tilalmas és törvénytelen, kivévén azon egy esetet, midőn ez, mint ítélő test gyűlne egybe.

23. A pairek kinevezése a királytól függ. Számok határozatlan: a király változtathatja méltóságokat, s őket maradékról maradéokra vagy csak életük végéig akarhatja szerint nevezheti ki.

24. A pairek csak huszonöt esztendő korokban jelenhetnek meg a Házban s csak 30 esztendő korokban van elhatározó szavuk.

25. A Pairek Házában az ország cancellarius az előlülő, vagy jelen nem létében, a király által kinevezett valamelyik pair.

26. A királyi vérből származott princek, születésünél fogva pairek; ők mindjárt az előlülő után ülnek.

27. A Pairek Háza gyűlése közönségesen foly (publice), valamint a Követek Házáé is.

28. A nagyobb vétkekben s a hazaárulásért a Pairek Háza ítéli meg a maga tagjait.

29. Egy pair sem arestáltathatik másképen, csak a Ház által, s az által ítéltethetik meg criminaliter.

A KÖVETEK HÁZÁRÓL.

30. A követek az electorale collegiumok választathatnak, melyeknek organisatioja külön törvény által határozatott meg.

31. A követek öt esztendőre választatnak.

32. Senki követnek nem választathatik 30 esztendősön alul, s ha a törvénybeli egyéb tulajdonságok is nincsenek meg benne.

33. Ha mindazonáltal azon Departamentumban 50 személy nem találkoznék 30 esztendős s aki a meghatározott adót fizetné, számuk a közelebbi Departamentum legnagyobb adójú személyeiből töltenék ki.

34. Senki sem lehet választó, ha nincs 25 esztendős, s ha a törvénynek több megkívántatásaival nem bír.

35. A Választó-Collegiumok önmaguk választanak előülőt maguknak.

36. Legalább fele a követeknek azokból választatik, kiknek lakásuk van azon Departamentumban.

37. A Követek Háza önmaga választja az előülőt gyűlése megnyitásakor.

38. A Követek Háza publice tartja üléseit, öt tag kívánságára titkos üléssé változhatik.

39. A Ház Bureaukra oszlik fel, hogy a király által jóvallott törvényekről előlegesen értekezzenek.

40. Semmi adó bé nem hozathatik s fel nem vétethetik, ha a két Ház benne meg nem egyezett s a király az arról való törvényt nem sanctionálta.

41. A földről való adó csak egy esztendőre határozatik meg. Az indirect adók több esztendőkre is meghatározhatatnak.

42. A király minden esztendőn egybehívja a két Házat, prorogálhatja s el is oszlathatja a követeket, de ezen esetben 3 hónap alatt tartozik új Házat egybehívni.

43. A Követek Házának egy tagja sem fogatathatik el a gyűlés alatt, és azelőtt s azután hat hétig.

44. Egy tag sem idéztethetik törvénybe criminalitásért a gyűlés alatt s nem arestaltathatik, kivéve a flagrans delictum esetet.

45. Akármelyik Házhoz akármelyik kérés csak írásban eshetik meg, a törvény által tiltatik valamely személyes kérést személyesen adni elé.

A MINISZTEREKRŐL.

46. A miniszterek tagjai lehetnek a Pairek vagy Követek Házának. Bémenetek van mindenik Házban s meghalgattatnak, ha kívánják.

47. A Követek Házának jussa van bévádolni a Ministereket s a Pairek Háza elibe idézni, mely csupán a forumuk.

A TÖRVÉNY RENDÉRŐL.

48. Minden justicia a királytól emánál; az adminisztrálja az igazságot és az ő nevében megyen a bírák által az igazság tétel; ő nevezi ki a bírákat.

49. A király által kinevezett bírák nem mozdíthatatnak el hivataljukból.

50. A most fennálló tribunálok megmaradnak, csak a törvény által lehet változtatásuk.

51. A kereskedési bíróság mostani intézete megmarad.

52. A Békéltető Bíróság is megmarad. A békéltető bírákat sem mozdíthatja el a király hivataljukból, ámbár ő nevezi ki.

53. Senki a maga competus foruma alól ki nem vétethetik.

54. Következésképen sem commissiok, sem rendkívül való forumok nem állíthatnak fel, akár mely titulus alatt lennének is azok.

55. A kriminalis perekben az értekezések nyilvánosan mennek, ha ezen nyilvánosság az erkölcsökre nézve veszedelmes nem lenne s ezen esetet a tribunál ítéletnél fogva határozza meg.

56. A Juryk Intézete megtartatik. Az abban való változtatás, melyet a tapasztalás kívánna, csak törvény által eshetik meg.

57. A vagyonnak confiscatioja eltöröltetik s soha többé vissza nem állíttathatik.

58. A királynak van jussa megkegyelmezni s a büntetést szelidíteni.

59. A Civilis Codex s a többi mostani törvények, melyek a jelenvaló Chartával nem ellenkeznek, megtartatnak.

A STATUS ÁLTAL GARANTÍROZOTT KÜLÖNÖS TÖRVÉNYEK.

60. A mostan szolgálatban lévő katonák, s azoknak pensionált özvegyei megtartják grádusukat és pensiojukat.

61. A státus adóssága garantírozva van. A Státusnak a hitelezőkkel kötött minden egyezése megsérthetetlen.

62. A régi nemesség felveszi titulusait, az új megtartja a magáéit. A király tetszése szerint nemeshíthet; de csak rangot és tisztességet adhat és a társaságnak semmi kötelezései és tartozása alól fel nem menthet senkit.

63. A Becsület-Rend megtartatik. A király határozza meg annak belső organisatioját s decoratioját.

64. A coloniák particularis törvények által igazgattatnak.

65. A király és maradékai uralkodásuk kezdetén a két ház gyűlésében megesküsznek, hogy híven megtartják a Constitutionalis Chartát.

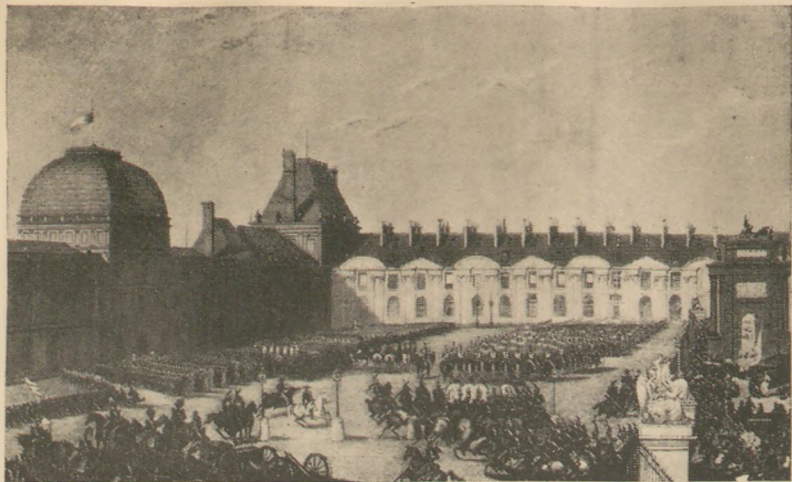
66. A jelen való Charta s mindazon jussok, melyeket szentté teszen a National Gárda, s minden franciák patriotizmusára és bátorságára bíztatik (confié).

67. Franciaország felveszi régi színeit. Ezután más nem, hanem csak a háromszínű kokárda hordoztatik.

Minden törvények eltöröltetnek, melyek a jelenvaló Chartával nem egyezők.

CATACOMBES.

„Death bey your theme in every place and hour.“ Joung. Semmi sincs ellenkezőbb az ember természetével s a boldogságával, mint a melancho-

A párisi Tulleries-palota udvara.
Meyer's Universum II. k. 118. l. 1859.

likus álmodozónak ezen morálja, ki azon szín alatt, hogy megbarátkoztat egy elkerülhetetlen rosszal, annak örökös képét mutatja nekünk. Voltaire azt mondja az ellen: „A halálra való szokásos gondolat megcsal minket, mert az akadályoztat élni.“

JANUÁR 19-ÉN. GOBELIN.

Századok óta a szövés munkái közt leghíresebb az úgynevezett Gobelin-szőnyeg; a templomokban és udvaroknál úgy mutogatják, mint a művészség ritkaságait. 1450-ben Gobelin fundálta Párizsban azon szőnyegfabrikát, mely később a francia királyok birtokába ment által és máig is udvari költségen folytattatik. Délután két órakor bocsátottak bé a műhelyek meglátására. Kétséges, ha azon fáradhatatlan szorgalmat bámulja-e az ember, mellyel egy Gobelin készül, vagy a művészség azon tökélelyit, mely az ezerféle színű gyapjufonalakkal a legfáénabb ecset színéléseit s árnyékolatjait utánozni tudja. Vannak Gobelinek, melyek 6 és 7 esztendei mindennapi szorgalmatos munka után készülnek el. Már 50 esztendeje, hogy ezen fabrikából egy szőnyeget sem adnak el, hanem a királyok palotáik felékesítésére fordítják, és idegen udvaroknak s templomoknak, nagy embereknek tesznek ajándékot vele. Most Rubens munkáiból és a francia historiából egy néhány darab volt készülendőben. Egy elkészült darab több ezrekre becsültetik. A művészségnek egy neme sem kívánja azon vaszorgalmat, temérdek türeelmet s örökösön ugyanazon egy tárgyra való feszült figyelmet, mert hat és

hét esztendeig az Artista előtt áll ugyanazon egy tableau s annyi esztendők alatt mindég ülve ugyanazon egy tárgyra s annak színezetjére kell fordítania örökös figyelmét.

JANUÁR 20. PALAIS DES TUILERIES.

A Bourbonok idejében nem mindennek, vagy sok utánjárással mutatták meg a Tuileria Palotákat, most minden csütörtökön akárkinek szabad bémene-telek vagyon. A Bourbonok alatt strimfli, és papucs nélkül nem engedték meg a bémenetelt, most a nap-számos is, maga köntösében bémehet. Akkor a király egy rettentő fényes Felség, felkent szent személy volt, vagy néha mint a gyermekeknek a mumus, s szobáiba is csak a felavatottaknak s szent érzéssel kellett lépnie, de a „Júliusi napok“ után a király csak az első tisztviselő s több polgártársaihoz hasonló ember lett. Most minden látja, beszél vele, s az utcán gyalog jár, mint a több polgárok. Franciaországban megszűnt a Monarchia vallás, és a király szent lenni, most a Monarchia politikai sisthema már, s a király csak első tisztviselő, s ekként van palotájával is a dolog. A kék bluzba öltözött ouvriék egész merészséggel jöttek velünk a palotákon keresztül s mondták megjegyzéseiket a szobákról. A grádics és a száz svájccerek palotája tisztelettel tölt el az architectura iránt. A *Salle des Marécheaux*, *Salon de la Paix* és nevezetesen a *Salle du Trône* remekjei az architecturának, és nem tudja a szem, ha az építőmestert bámulja-e ezen szálákban, vagy azon remek képeket, frescokat, gobeline-

ket és gazdag mobiliákat, melyekkel e szálák a pazarlásig rakva vannak. Ott áll a Salle du Trôneba a gazdag trónus, még a Bourbonok liliomaival buján drapírozott veres bársonyokon. Ez tehát a hely, honnan az utolsó Bourbon vak gögijében adta a nemzet szabadsága elnyomására parancsait és ott mellette a Salle du Conseil, a nagy kerek zöld asztallal, és az Igazság szobrával, hol talán végeztetett a „Júliusi napokban“ a párizsi nép vérontása és a nemzet szabadságának letiprása! — Ekként játszik a sors a királyokkal! A Restauratio után a Bourbonok valamint másutt is mindenütt, úgy e palotában is vandalusi kezekkel elpusztítottak, kihánytak és az utolsó névbetűig eltöröltették és kivakartattak mindent, ami a Napoleon munkája volt, vagy a mi reá emlékeztetett, és ime eljött a Polgár Király és az hasonlólag mindent meg fog változtatni, a mi a X-ik Károly gögijére és boldogságaira emlékeztet. — A Tuileria Palotákat több királyok építették. Még IX-ik Károly és Medicis Kata kezdték el 1564-ben, azután minden király építtette. A planum szerint öszve fog tagolódni a Louverrel. A revolutio alatt Palais du Gouvernement, Napoleon alatt Palais Impérial nevet viselt. XVIII-ik Lajos legtöbbet épített rajta és gazdagította belsejét: A Tuileriák előtt álló Caroussel Place-on 25,000 katona manővrírozhat. Ezen piacon adta volt hajdon XIV-ik Lajos a híres Carousselt, melyről Caroussel Place-nak neveztetett, hogy a vele szembe lakó de la Vallière kisasszony szeretetét megnyerje. Napoleon által a Carousselre építtetett Arc de Triomphe du Carousselről a Szövetségesek 1815-ben elvitették a velencei négy érclovat.

Ezen mestermív is alig maradott meg ideiglenesen a Bourbonok kezétől, mivel Napoleonra emlékeztetett.

JAN. 21. CHAPELLE EXPIATOIRE DE LOUIS XVI. ET MARIE-ANTOINETTE.

Ma harmincnyolc esztendeje vették fejét, 1793 jan. 21-én XVI-ik Lajosnak és későbbre, felesége, Mária Antoniának, a Pont de Louis XV. előtt lévő piacon. Testét a Madelaine temploma temetőjébe temették. Akkor a nép ítelt és bosszúsan ítelt ezen ember vétkeiről. Halált kiáltott reá a nemzet, mint aki minden akkori inségeknek oka volt, s életében oka lesz. Azok közt említette akkor a nép a „Pártos Király“ s felesége nevét. Megbélyegezve volt a republika, megvetve a császárság fényes ideje alatt. A historia, a két párt historiája, nagyítva ítelt. Eljött végre a restauratio ideje 1815-ben. A historia megint pártos lett, s most már a „Pártos Király“ mártír halállal holt meg, bírái gyilkosok voltak s örökre számkivetettek. A Madelaine temetőjében özvegyüjtettek a Mártír Király és Királyné vélt csontjai s hamvai, pompás engesztelő kápolna emelkedett a mártír temetője felett, melyben a szent hamvai letétettek s érette és hozzája imádságok bocsátottak, s még több, a törvényháza, a kamarák egyenlő akarattal meghatározták, hogy ezután január 21-én, az egész nemzetnél innep, síralom és bánat innepe legyen a megholt királyért. Megjelent akkor e kápolnában egész fényes gyászában s a Notre-Dameban nagy mise és engesztelő áldozat tar-

tatott. De ime 15 esztendőök lefolyása után, mely változása lesz a dolgoknak. Eljönnek a „Júliusi napok“ 1830-ban. Kiűzetnek a Bourbonok, a „Mártir Lajos maradéki“, s ime a „Martir Lajos“ megint „Pártos Lajos“ lesz. Ugyanazon törvényhozó kamarák, kik ezelőtt törvényt hoztak, hogy a mai nap innep légyen, ma rendesen tartják üléseket, mint más napokon, s ma már nem törvény a volt törvény. A siralom helyett a nép bált ád az opera szálában a szegények és a szabadság ügyében megsebesedettekért, s senki sem gondol többé a mártir királyra. Megjelentem én is a kápolnában a gondolt innepen jelen lenni, s a hajdoni fényes, gyászos gyülekezet helyett csupán három személyt találtam, kik közül egy pár amint bizodalmas suttogásokból látszott, szerelmes beszélgetés végett jelent meg. A más, amint látszott csupa curiositásból, valamint én is, s olvasgatta vélem egyiütt a pedestálokon a Lajos testamentumát s a Maria Antonia utolsó levelét, melyek aranybetűkkel vannak a kőre vésve. Pusztta volt minden, néma minden. Leereszkedtem a pompás kriptába, mely ma nyitva volt. A grádison találtam egy magas szál, copfos szürkehajú embert, ki a sekrestyés volt. Mindent megmutatott. Kérdéseimre síma, kikerülő feleletet adott, míg nem azt kérdém: hogy az udvartól miért nincs itt senki? Ekkor mintha megváltozott volna az én emberem, hidegen ekként felel: „Monsieur, il n'y a pas de cour à présent à Paris.“ Észrehevém, hogy dühös kárlista s elhalgattam. Kérdeztem továbbá, ha más-kor jelennek-e meg itt sokan? Mindennap kilenc órakor mise van itt ugyan, de a Júliusi Revolutio

után kevesen jelennek meg s az udvartól éppen senki sem. Végigjöttem a szép, a pompás, de pusztá vestibulumon s a kápolna udvara szép zöld fenyve-sei közt, s Tacitusra emlékeztem, ha vajjon képes volna-e ő XVI-ik Lajos életét és halálát és e változó véleményű időkort úgy leírni, hogy az az Igazság Tribunalja előtt megálljon.

ADÓPROJECTUM A DEPUTATUSOKNÁL 24-ÉN.

A személyes adónak meghatározása felett értekezvén a kamara, jóvallás tétetett az éránt is, hogy különös törvénycikkely íratassék arról: „hogy az úgynevezett *szegények* (indigenes) és akiknek semmi bizonyos napi jövedelmek nincs, személyes adófizetéssel ne tartozzanak. Ezen jóvallat felett több vélekedések fordultak elé. Dupink [!] ekként szólt: „Ezen tárgyra nézve, el nem felejtve a morális szempont, és amint állítani merem, a kérdésnek legfontosabb része. Az urak privilégizálni akarják a szegénységet, s törvényes titulussal bíróvá tenni. Emlékezzenek azon lealacsonyításra, melyet egy hasonló rendszabás szült Angliában. Ott hasonlólag, azon emberek közt, kiknek napi jövedelmök bizonyos mennyiségre nem megyen, a törvény értelménél fogva classificálódnak a szegények, s mi következik abból. Ezek, ahelyett hogy a szegénységet szerentsétlenségnek, mint néha a természettől rájok mért kedvetlen sorsnak tekintenék, de amely néha a henyességnek s ezer gyalázatos vétkeknek következése. Ezek az angol szegények úgy tekintik szegénységeken lett qualificaltatásokat, mint titulust, mint

törvényes juszt, vagyis szinte mint közönséges hivatal, s a helyett, hogy alázatosan s szeméremmel kérjék a közönség segedelmét, azt mint szegénységnek törvényes zsoldját kevélyen kérik a publicumtól. Ah, mentsük meg napszámosainkat, kik a minap oly hősi érzelemmel különböztették meg magokat, mentsük meg ezen degradációtól. Bízunk az előljárók egyenességére s discretiojára, hogy ők vegyék ki az adó alól az oly valóban szegényeket, kik valóban meg vannak fosztatva azon módtól, hogy a hazának tartozó adósságokat lefizessék (ezen jóvallat elfogadtatott).“

JAN. 26-ÁN. RECRUTÁZÁS. HOTEL DE VILLE.

Franciaország sok esztendeig katonaország és a katonai dicsőség országa lévén, egy nemzetnél sincs oly pontossággal s oly alaposan megállapítva a katonáskodás sishémája, mint most itten. Napoleon alatt szüntelen háborúban élén, akkor a szükséghez képest, a katonáskodás törvényei sokszor változtak. De 1815 óta s nevezetesen az 1830-iki „Júliusi napok“ után egészen megállapított a katonatörvény. Más nemzeteknél az aristokratia, privilégiumok vagyon, vagy más számtalan tekintetek, just vagy szint adnak sokaknak a közszolgálat-tól való magok kivonására. Franciaországban minden ember civilis, vagy katonai szolgálattal tartozik.

Akik pedig a törvényhozó kamaráknál, tribunáloknál, vagy publica administrationál szolgálnek, mentek a katonaságtól, más senki sem. A birtokosok és más domiciált polgárok a maguk költségén

a Nemzeti Gárdában szolgálnak, mely hasonlít nálunk a székelyek szolgálatjához, a többiek pedig mindnyájan a Linea-Regimentek numerusába tartoznak. A Linea-katonaság száma az 1818-iki törvény szerint kétszáznegyvenezerre, az 1824-iki szerint kétszáznyolcvanezerre volt határozva. De 1830-ban megállítatott, hogy az Armada mennyiségét minden esztendőn a két kamara a szükség és körülményekhez képest határozza meg. Minden ember csak nyolc esztendőt tartozik szolgálni a Lineánál, és többet nem, ha önkéntesen újra bé nem áll. A szolgálat esztendeje húsz esztendős korában kezdődik. Eleitől fogva minden ember tudván a maga törvényes kötelességét, a katonaságtól senki sem irtózik, s midőn esztendeje jön, a sorba önkéntesen áll elé. Az ujoncok béállása igen szép és egyszerű s annak módja által minden törvénytelenések s igazságtalanságok ki vannak kerülve. Példának okáért az 1831-iki contingens, (80.000) határozatott a Kamarák által. Ezen szám a Departamentumok közt népességek szerint felosztatott, valamint Párizsra is a népessége szerint eső mennyiség kirovatott. A város ezen mennyiséget megint 12 felé osztotta a 12 arrondissementban. Azon ifjak, kik 1810-ik esztendőnek első januáriusától kezdve azon esztendő utolsó decemberéig születtek, és eszerint húsz esztendejüket betöltötték, megjelentek a Mairie-nél, vagyis a Bíróság Házánál. Ottan kiválogattak, kik gyengeségek, bénaságok, vagy kicsiny mértékjek miatt nem katonának valók, valamint azok is, kik törvényes okoknál fogva kimaradnak, p. o. ha már egy testvére szolgál az ármádánál, több

atya és anya nélkül való árvák közt a nagyobb fiú, világtalan atyának egyetlen gyermeke, tanulók. A többeknek pedig, kik minden tekintetben numerus alá kell jönniek, nap határoztatik a sorshúzásra. A hatodik arrondissement ifjainak ma lévén sorshúzások, megjelentünk mi is oda, a városházánál. Már a kapunál előre egybegyültek, nagyobb része felpántlikázott kalappal, mint a vőlegény, 12 órakor bébocsáttatnak a nagy szálába. Egy theatrum formán ültek a tisztviselők, és ott az egyik felolvassa, hogy ezen 6-ik arrondissementre 88 új katonaadás esett a felosztás szerint, vagyon pedig ezen arrondissementben 336 húsz esztendőes olyan ifjú, ki a sorsvonásra qualificaltnak találtatott, tehát 336 közül 88-nak kell katonának lenni. Ekkor felszólítottak, hogy húzzanak sorsot egymás közt ezen 88 szám felett. Az asztalra kiraktak ugyanannyi golyóbist amennyi húzó volt t. i. 336. Ezen golyóbisokon mindeniken szám volt 1—336-ig, ezek egy nagy selyemzacskóba bocsáttatván, felszólítottak elsőbb azok, kiknek nevek „a“ betűn kezdődik. Rendre húztak. Kik a nyolcvannyolcig való számból húztak, azok már ezáltal katonává lettek, aki azon felül húzott, megvolt menekedve. Azután állott elé a b. és c. betű, és így tovább végig. A psychologusnak és festőnek nevezetes ezen scéna. 336 ifjúnak kétség és remény, remegés és nekiszánás közt való ábrázat vonásait s feszített figyelmét látni. A ki találos számot húzott, vagy elkomorodást, vagy keserű nevetést, vagy vad örömet váltott ábrázatja, némelyik gondtalan örömmel vette sorsát. Akik pedig a 88-on felül való számot húztak, ujjongató öröm-

mel mentek ki, némelyik örömmel nevetett barátjaira, a más kiáltotta: „Vive la Charte. Vive la Liberté!“ Akik még nem húztak, kétségek közt várták a sort, s valahányszor találos számot húzott valaki, örvendettek a még hátralévők, hogy nekik kevesebb találos szám marad. Némelyikre csupán csak kinézése, vagy valamely mozdulata miatt, mintha neheztelése lett volna a publicumnak, az ilyen ha talált, tapsoltak, ha megszabadult, mormogtak a sorsra. Akik meg nem jelentek, azok helyett az egyik tisztviselő húzott sorsot, s akármely szám jött ki, az úgy tekintetett, mintha maga az ott nem lévő húzta volna. Akárkinek szabadságában áll maga helyett mást állítani. A béállítandónak a szükséges testi tulajdonságokkal bírni kell; könnyű pedig maga helyett kapni, mert arra bizonyos summáért sokan kínálkoznak ott mindjárt a húzóhely ajtaja előtt. De vagyon még egy igen szép intézet azok számára, kiknek nincs kedvek a katonai esztendőket kiszolgálni. Több assecurationis társaságok vannak, kik a húzás előtt kihirdetik, hogy ők minden esetre assecurálnak valakit, hogy katona nem leszen. Tehát kiknek tetszik, bizonyos summát adnak bé ezen cassába, a húzás eljövén, helyettek is húznak ugyan, de ők minden esetre mentek, mert ha találos a szám, akkor a társaság mást állít helyette, ha nem talált, pénze a társaságnak marad. Ezen mód által a társaság is nyer, de a magát assecuráltató is nagyon kevés summával bizonyossá teszi magát. Ez tehát azon szép sishema, mely által a francia nemzetnél a katonáskodás nem oly keserű állapot, mint más nemzeteknél, de a francia

egészen más szempontból is veszi a katonaságot. Nála ez a Haza iránt való szent adósság és a dicsőség mezeje, nála nem vak kény igazgatja a katonát és a pálcázásnak és rongálásnak nincs kitéve, míg nálunk titkon, mint a rablók rá ütnek az ifjúra, kiragadják kedvesei közül, láncon és kötelen hurcolják katonának, hogy a Hazának hív oltalmazója legyen, és itt kétséges jövő előtt, soha talán meg nem szabadulhat e sorsból, hol az idegennyelvű és gondolkodású tiszt vad kényének, kedve változásának és pálcáztatásának minden minutumban ki van téve. Hogy legyen tehát képes a magyar katonának ezen sorsot szeretni! S miként lehessen ő a Haza szolgája, melyet nem ismer. S feláldozni életét és vérét azon hazáért, melynek ő nem tagja s ahol semmi jussa sincs? Neki a katonaság siralom és megvettetés állapota.

Jan. 27-én a Boulevardon a diarámát néztük meg. Az egyik tábla, mely a júl. 29-iki ütközetet ábrázolja a Hôtel de Ville piacán, igen természetes, s irtózással emlékeztet vissza a múlt esztendei véres napokra és X-ik Károlyra. Hazajövet a Caroussel place-on a X-ik Károly volt istállója épülete mellett jöven el, bementem, ahol épen akkor kotyavetyézték a X-ik Károly nyeregszerszámain, fegyvereit, fejr- és asztalneműit. Mely igen aláz a sors! Aki azelőtt néhány hónappal 32 millió embernek, egy lelkes és nagy nemzetnek királya vala, most még azon gyalázatra is kell jutnia, hogy portékáit, mint egy adósét, közkotyavetyén adják el. Ezen luxusportékákat talán a nemzet pénzéből vette volt, s által kell vala azoknak szállnia nemzetiségről

nemzetiségre, s ime most széjjelhordja a többet igérő.

Jan. 28-án a Dupont Anatomiai és Pathologiai Kabinetjében voltunk. Viaszból az emberi testnek belső és külső részei, a természetes és természet ellen volt szülésnek minden nemei; a veneris nyavalyáknak mind a két nemnél minden nemei a legirtózatosabb formákban vannak utánozva. Egyiptomi mumiák, állatok belső részei, madarak, pillangók. Rue Montesquieu No. 4.

Jan. 29. Fegyverkezés Szálája Laresnél, csak rapierrel megyen, karddal kevesen tanulnak, rapierrel sokan. A Hôtel de Ville szálája, a Bibliotheka és az Archivum. — Ministre de Finance kancelláriája és a Bureauk. — Lablache. David és Malibranche. — Zuchelli, Donzelli.

JANUÁR 30. SAINT SIMONISTÁK ÉS ABBÉ DE CHATELLE.

A francia új charta ötödik pontja szerint, minden ember szabadon gyakorolhatja a maga vallását, s oly isteni tisztelettel, amint akarja. Franciaországban a vallás sok történeteken ment által. Az első revolutio minden vallást megvetett, az „Ész“ volt a „Főhatalom“, a templomok eladattak, bészárattak. 1789 előtt Párizsban 228 templom és oratorium volt, most csak 39 van. Napoleon politikai sisthemája úgy kívánván, ő a vallásokat visszaállította, de alatta is indifferentizmus uralkodott a vallás iránt. A Bourbonok a restaurációval vissza akarták állítani a vallás dolgát a régi lábra, templomokat kez-

dettek építeni, papokat szaporítani, jezsuitákat béhozni, de facsart állapotban lévén a dolog, a „Júliusi Revolutioval“ visszaestek a vallásbeli indifferentizmusba. Ámbár ezen 39 templom kevés volna ily népességnek, mégis alig lehet egynehány asszonyt látni a templomokban a legnagyobb innepeken is. — De az eddig való eseteknek még nagyobb s nevezetesebb történet adta elé magát a „Júliusi Revolutio“ után. A Charta szabadságot adván mindenféle isteni tisztelet gyakorlására, itt két új vallásbeli secta támadott, ú. m. a *Saint Simonistáké* és a *Religion catholique française* (és nem Romaine többé). Mindenkinek isteni tiszteletén voltam jelen. A Saint-Simonisták azt állítják, hogy mivel minden megyen elé a világon, tehát a vallásnak is kell menni; a régi vallás a régi idő géniuszához volt alkalmaztatva, az újabb gondolkodású és ízlésű embereknek, az újabb idők gondolkodása módja szerint való vallás kell, hogy az az embereket boldoggá tegye. Ők minden vallásnak az essentiáját kivéve, egy ecclectianum principiumot akarnak felállítani. Főbb principiumok ide megy ki. — Az evangélium morálja igen szűk határú, oly morál, mely az emberi elmének s tudományának országában való felemelkedését akadályozza, a művészség és az industria törekedését akadályozza, a tökéletesedhetés elementumainak kifejlődését akadályozza, egymástól izolál. A Saint Simon vallása pedig azon célt vette fel, hogy az emberek egymáshoz közelítsenek s egy familiává váljanak. A keresztény vallás feláldozza a testet a léleknek. Az úgynevezett Taitbou szálában a Boulevardon túl, szoktak egybegyűlni, mindenik rendre

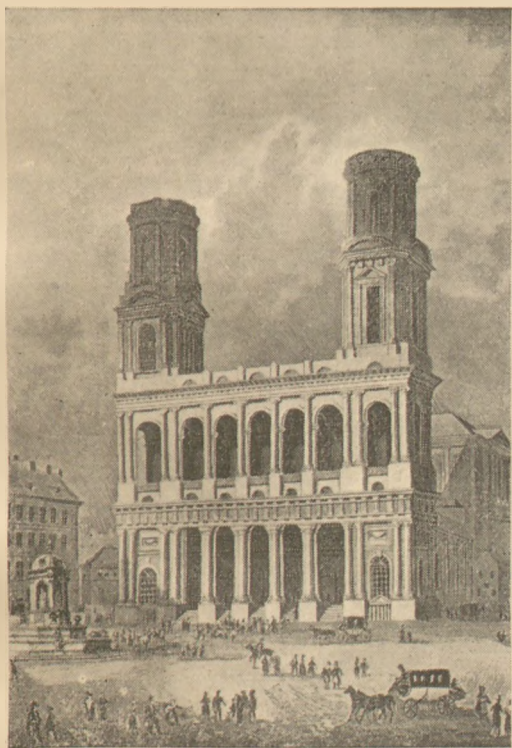
a Cathedrából a megállítandó principiumokról beszél, mivel még nincsenek egészen organisalva. Hallgatóik temérdek. — De a más secta, úgymint a „Religion catholique française“ még több követőkre talált itt és a departamentumokban. Ez a secta lemond a pápa és püspökök minden hatalmáról. Papjait a gyülekezet választja; főbb célja a tolerantia terjesztése; miséit anyai nyelven tartja, hogy minden ember értse, a deák nyelvet egészen cassálta. Papjai házasodhatnak; a papság náluk oly hivatal, mint a több polgároké, a civilis élettel semmi egybeköttetése nincsen, s abba a vallás belé nem elegyedhetik. Midőn ezen isteni tiszteleten jelen voltam, az ezen vallás fundátora, Abbé Châtelle mondta a misét franciául, azután igen tiszta és cifraság nélkül való nyelven prédikált a keresztény tolerantiáról. Ez az új ceremóniatlan isteni tisztelet, az élet nyelvén mondott prédikáció, egészen meghatotta a temérdek hallgatót. Gyűléseit még csak háznál tartja. — Úgy látszik, hogy Franciaországban a vallásra nézve is rövid időn nagy reformatio lesz. A régi vallás itt már nem szól többé az emberek szívéhez, s a papok rajtok való hosszas uralkodása miatt is megunták ők már a régi vallást, s valamint consistoriájokat az idő géniuszához alkalmaztatták, azt fogják követni vallásokkal is.

Esmét az Odeonban voltam, hol Napoleont adták, azután az odeoni szálban.

31. JANUÁR. VERSAILLES.

Elértünk Versailles-ba, az európai legszebb, legpompásabb és legnagyobb királyi kastélyba. Innen adták a tonust néhány századok alatt a francia királyok és udvara Európának a politikában, litteráturában, módiban, fényűzésben, szerelemben, ezer vétkekben. A Versailles-i fényűzés, pazarlás, szerelmek és vétkek szülék a francia revolutiot s más formát adának a világnak. E roppant kastélyra, pompás kertre és belsőjére fecsérlének el a francia királyok annyi milliomokat, a francia népnek az utolsó csep vérig való vagyonát — s most itt áll e pompás kastély pusztán, oda a régi fény, a népeség s csak idegenek látogatják a hatezer lakószobákból és temérdek szálákból álló épületet. Hajdan Versailles-t 40 ezer ember lakta, most csak 25 ezer. A kastélyra felvigyázok kereskedést üznek az idegeneken a szobák megmutatásában s minden szakaszban új vezető áll elé. Előbb is a XIV-ik Lajos által lakott szobákat néztük meg. Elfárad a szem, a figyelem és bámulás anyi pompán. Minden szoba újabb szépségekkel, újabb remek képekkel teli, ott állnak még a XIV-dik Lajos és Marie-Antoinette gazdag ágyaik, úgy amint elhagyták volt. Elhagyva áll most a híres Oeil de Boeuf szála, mely oly híres vala a Lajos politikájáról. Pusztta az udvari pompás theatrum. Nem zeng mise az egészen fejér márványtemplomban. Néma a hosszú képgalléria; nem tudja a szem, mely remek képnek adja itt az elsőséget, melyek pazérolva állnak mindenütt, s a legszebb fresco-festések és szobrok. Meglep Socrates midőn

Alcibiadot vezeti az asszonyok közül ki. Tankred halála s többek. — A kert hátulsó részében vannak a híres Trianonok, melyeknek egyike Maintenon lakása volt s Napoleoné későbbben, a más Pompadouré. De a kertet sem lehet eléggé bámulni, mely hét lieue-t foglal bé. Minden alléen, minden bokorban vesztegetve állanak a legszebb szobrok, minden lépten a legmesterségesebb vízpártikra találni, amott a tenger minden állatai szorják szájaikból a vizet, itt vízoszlop emelkedik, ott templom. Az Orangerie igen nevezetes, 200 öles szegelet, mely belől olyan mint egy templom, nem fűtik soha, mert felette és az egyik oldala föld. Temérdek citromok és narancsok benne, vannak 200—300 esztendősök, de egy a legnevezetesebb, melyet 1521-ben ültettek, ennek neve: „Le grand Bourbon“. Csak a virágját használják, gyümölcstermését nem. A híres Parc aux Cerfs most a városnak egyik nevezetesebb lakhelye. — A kerti grádics s onnan a kinézés a vidékre és kastélyra, oly valami, melynek párját ritkán látni. Üres a roppant istálló, lóiskola. Egy cseléd sincs a cselédség nagy kastélyában. Puszták a miniszterek — — — volt lakásaik. Napoleon és az után való királyok is, nem igen laktak itt s a nagy kastélyban egyik sem, mintha irtóztak volna azon helyen mulatni, mely annyi tarka történeteknek volt theátruma. Felszámolhatatlan az a pénz, ami ide van vesztegetve. Teli a Franciaország historiája az itt való történetekkel, anekdotákkal, de változván a világ képe már, a hely csak a bámulók helye lett, s lehetetlen el nem sohajtani itten a világ változását és mulandóságát.

A Saint Sulpice-templom.

Egykori rajz.

Februárius elsején. Banquier Kongement [!]. Temetés. Galignanis(!) Messaeger(!) és estve Vaudeville Theatrum. *Februárius 2-án* a Sèvres-i híres porcellánok raktárját néztem meg Rue de Rivoli No. 28. Azután a Luxembourgi Palotába mentünk, hová a Franciaország nevezetesebb festői, remekjeiket kitették. Hat szála van rakva festői munkákkal. Napoleon életéből néhány történeteket örökítettek a festők. — „Haragos iskolagyermek“ — „Catharina, Péter cár fiával a Szűz képe alatt“ — „Napoleon álma“ — Lithographok

Febr. 3-án Megint megjárom a Tuilleria Palotát. Azután 12-kor a ref. templomba mentem. Mint nálunk, zsoltárt énekel a kántor. A pap felolvassza egy fejezetet a Bibliából s magyarázza hallgatóinak, azután az imádság és Miatyánk mint nálunk. Ide is éppen úgy, mint a catholicus templomokba, csak vénasszonyok járnak. Itt nincs meg az, hogy a leülő székért fizetni kelljen, mint másutt mindenütt egy soust, s ha térdepel a más székre, 2 sous. Estve a Théâtre des Variétés-ben voltam. Ez is vaudeville darabokat ad. Lavalette és a francia hősök szüntelen énekre kelnek, s ez nagyon oszlatja a csalódást. Napoleon is énekel a Cirque Olimpiquebe. Különös jelenés a theatrum ajtajánál a billétvásár. Akinek nem tetszik végighallgatni a játékokot, künn eladja billétjét, — s ezzel egész kereskedést üznek az ajtónál.

Febr. 4-én. Théâtre des Nouveautés. Itt is vaudeville darabokat adnak. Estaminette a Palais Royalban.

FEBRUÁR 5-ÉN PANTHEON.

A francia nemzet mindég ideálban él s mindég a dicsőségnek él, megholt nagy embereit tisztelettel említi s dicsőség templomát épít neki. Róma és Görögország emléket emelt nagy embereinek, s a francia Assemblée Nationale 1791-ben hasonlólag meghatározta, hogy azon roppant és pompás templom, mely a Faubourg St. Jaques-on 40 egész esztendőök alatt épült, és a nemzetnek 15 milliomba került, szenteltessék a *Haza* nagy emberei emlékének, s temetkezőjének, ezen felírással: *Aux grands Hommes, la Patrie reconnaissante!* Ide hozattak akkor mindjárt nagy inneplések közt a Voltaire és más nagy emberek testei s a templom Pantheonnak neveztetett. Ide tétettek le a revolutio több nagy emberei testei, de eljött végre az 1815-iki restitutio, s a Bourbonok mindennek ellenségei s eltörlői lévén ami nemzeti, megszűnt a Pantheonnak is destinációja, s ami több, az ide temetett nagy emberek testei szentségtelenül illetve, kihordattak innen, letöröltetett a felírás, azt egy nagy kereszt foglalta el; kitöröltettek a nemzeti jelek s vallásosok tétettek azok helyökbe s 1822-ben felszenteltetett templomnak a St. Geneviève tiszteletére. A nemzeti énekek helyett mise hangzott a pompás boltozat alatt. De eljövén a Juliusi Revolutio, újra megszűnt templom lenni, s megint Pantheon nevet vett fel. A templomi készületek eltűntek, a felírás: „Aux grands etc.“ megint feltétegett s a Rousseau és Voltaire testei megint visszahozattak, s most megint

nemzeti tisztelettel említi s tekinti a francia a Pantheont. A Pantheon 346 láb hosszúságú és 250 szélességű peristiljét 22 corinthiai oszlop teszi a szemnek meglepővé. Belsőjében 130 pompás oszlop van. Midőn beléptünk, tisztelet lepett meg a nagy munka s a nagy emlékekkel teljes épület éránt. A Ney büszkje áll közbül, virágokkal, koszorúkkal megrakva tisztelői által, más oldaltól a Benjamin Constant temetésén vitt zászlók vannak egybeborongatva s semmi egyéb nincs, az egész roppant felső épületben. Leereszkedtünk osztán az épület alá, hol kriptát gondoltunk találni, s imé épen azon stílusban mint a felső, egy második templom a föld alatt, egészen faragott kőből és oszlopszatokkal, mint fenn. Vitt a vezető s megállottunk a Voltaire koporsója és szembe a Rousseaujé előtt. Feledezettje mindeniknek elrodhadt már, s a vaskoporsó, melyben a test vagyon, igen jól látszik. Itten nyugosztok *Ti* tehát, a mult századnak legnagyobb emberei, két legmerészebb genieje; Rousseau a meleg szívvel és Voltaire a magas, az éles elmével, kik századotoknak tonust adátok, s a tudomány és politika revolúcióját, az emberiség polgári és emebeli jussai visszaszerzésére, eléhoztátok! Felvettem egy néhány darabot mindeniknek elporlott koporsójából, örök emlékezetére annak, hogy testük felett állottam! Nyugodjatok békével, szent porok! Figyelmessé tett vezetőnk arra is, hogy ezen templom alatti kriptának egyik szeglete, négyszeresen a leg-tisztábban adja vissza az echot. Innen aztán felvezetett a Pantheon tetején lévő cupolába, honnan az egész Párizs és környéke látszik. Gyönyörű és fel-

séges kinézés. A cupolába a Párizs patronusa apotheozise van festve.

A Pantheonból a mellette lévő St. Geneviève bibliothekájába mentünk. A grádicsnál van a hold nagy mappája, minden benne található jegyekkel. — A bibliotheka mintegy százezer darabból áll, igen nevezetes régi írókból. Pusztá a temérdek szála. Senki sem olvas. Egy-egy ember nézeget curiositásból. Por lepi a sok kincset. Minden théka előtt egy francia nagy, vagy más tudományos ember büszkje áll. Az épület belseje keresztformán van építve. A közepéről végig lehet az egészet látni. A szála egyik oldalában mind vallásos könyvek vannak és nevezetesen a biblia minden élő nyelven ez világon és mindenféle formátusokban. Végigvizsgáltam őket, s figyelmem már várta, midőn a magyar bibliára is reáakadok, — de találsz itt minden nyelven bibliát, még a vadak számára fordítottat is, — de magyart nem, s csak magyart nem! Nemzetemre gondoltam s literaturánkra, felsóhajtottam s fájdalmas érzés borított el, igen fájdalmas! S mi fájt nekem? S miért borult el érzésem? Ah, kitalálni lehet azt!

FEBR. 6-ÁN.

Az úgynevezett Quai Dessaix igen nevezetes Párizsban a virágárulásról. Szerdán és szombaton rakva a legszebb s mindenféle exoticus virágokkal. Különös szépnek találtam a már itt egész bövségben való camilia vagy geranium virágot, mely olyan, mint a legszebb patyolatrózsa, mindenféle s télbe is nyílik. A Quai tulsó részén árulják a plántákat,

csemetéket. Tovább mindenféle fegyvert. Estve a Gymnase Dramatique théátrumba mentem, mely majdnem a legszebb Párizsban s legelső a vaudevillek között. A „Les trois Maîtresses“ nevű darabot adták. Egy német hercegnek három maitresseivel való története s az ország revolutioja adatik elé. Kettő volt előttem figyelmes ezen játszás alatt. Az első az, hogy a francia a németet stiblibe játszódtatja, annak jeléül, hogy még a míveletlen nemzetek közé tartozik s a német pedig a magyart játszódtatja csizmába. De legfigyelmesebb volt előttem Leontine Fay, az egyik játszóné; már magyarforma neve is előre tetszett. S megjelent Leontine s az egész publicum figyelmét magára vonta. Szép termet, kedves hang, mívelt előadás karakterizálják. De szeme, nagy fekete szeme fordításai oly hatalmában vannak, hogy midőn haragosan tekint, félni kell tőle.

FEBR. 7-ÉN.

A Conservatoire des Arts et des Métiers-ben voltunk. Ezen intézetben mindenféle mesterségek, gazdaság és művészet eszközei, vagy természetes, vagy modelben megvannak. Nagy költségen egybeszerzett az igazgatás Angliából és mindenünnen, minden nevezetes eszközöket, nevezetesen a szövézésben, gazdaságban, mindenféle mechanikában, építésben és politechnikához való eszközöket. Akárki találjon fel valami újat a mesterségekben, csak azon feltétel alatt ad privilégiumot az igazgatás reá, hogy a feltalált mesterségnek titkát fedezze fel s

az instrumentumot magát vagy annak modeljét adja bé az intézetbe. Nehány nagy szálákat foglalnak el az eszközök s productumok minden nemből. Akárki láthatja, megtanulhatja s modellt vehet amiből kíván. — Estve az Opera Comiqueba voltam.

FEBR. 8—9. QUAIEK — LUXEMBOURG KERT
— CHAMPS ELYSÉE. FEBR. 10-ÉN.

A hetedik arrondissement házához épen akkor mentem, midőn egy házasság kötöttetett. Itt a házasság minden actái, hirdetés, kikérdezés, megengedés vagy nem engedés, mind a civil fórum előtt megyen véghez. A vőlegény menyasszonyával megjelenik az arrondissement házánál s itt történik minden. A pap csak az esketés formuláréját mondja el. A válasz is civil fórum előtt van.

Azután a Mont de Piétébe mentem, mely olyan, mint Bécsben a Versaty-Amt. Aki pénzt akar venni zálogra, arany és ezüst portékát elvesznek $\frac{1}{10}$, egyebet $\frac{2}{3}$ részértékben; ha három holnap alatt ki nem váltja, eladatik az ispotály számára.

FEBR. 11-ÉN.

Az Archives du Royaumeben voltam. Ide különös engedelemmel kell menni. A director egy hivatalbeli személyt adott mellém s az meghordozott ezen temérdek épületben s annak minden szobáiban. Az országnak minden nevezetesebb diplomái és actái a régi időktől fogva itt tartatnak. A szobák nagyok és világosak. Utcákra állanak a stellagek min-

den szobában. A fiókok deszkából és vasból vannak. Az épületnek egyik szárnyában van a Série Administratif, melyben az amdinistratiohoz tartozó acták, — Série Législatif, a törvényhozáshoz tartozó acták, a két kamrának minden írásai eleitől fogva. Archive Topographique, az ország minden nevezetes épületeinek és helyeinek rajza. Archive de Textes, ebbe vannak a Diplomák Childebertől fogva eredetileg, vasfiókokban, vasajtós thékákban. Az országnak itt van minden kincse. Van egy bibliothéka is, és igen szép kert mellette.

FEBR. 12-ÉN.

Párizsban többféle panorama, diorama, neorama és captorama van, de azok között leginkább magára vonta a publicum figyelmét a neorámának azon táblája, mely július 29-én a Hôtel de Ville előtt a népnek a Királyi Gárdával való ütközetét adja elé, és különös figyelmet csinált a Navarinfi ütközet panorámája, meglepő és egyetlen a maga nemében, minden eddig készített panorámák közt, mert itt azon hajót, melyen a verekedés egy nevezetes scénája történik, nem üvegen által látja az ember, hanem benne van magában a hajóban. Midőn a Rondelle-be bélép a néző, egy sötét grádicson egy szobába érkezik, mely a hajókban lévő közönséges szálákhhoz, nagyságára, elrendezésére, mobiliáira s minden tengeri eszközeire nézve egészen hasonlít; mellette van a hajóskapitány cajütje, minden házi bútorokkal; az ablakon által látszik a tenger. Egy más grádicson feljebb menve, a hajófedélre ér a néző.

Ez egy felséges scéna, s nem tudja a szem, ha a hajó alkotóját, annak alkotását, temérdek árbocait s köteleit vizsgálja-e, vagy a messzelátszó Navarint, a köröskörül veszekedésben foglalatos angol, francia *mosikba* és török hajókon bámuljon-e. Egy gyújtó hajó épen azon hajóba kapaszkodott, melyen a nézők állanak s a matrózok igyekeznek a hajót megmenteni a tűztől. Tovább hajók égnek, egymás ellen lőnek, a katonaság küzdik, s a levegő egy része füstbe és lángba van. — De legnevezetesebbé tette ezen látványt az, hogy a híres Codrington angol és Rigny [!] francia generálok, kik ezen ütközetet commendirozták volt, jelen lévén Párizsban, épen a műotlétünkör jöttek volt ezen panorámát nézni s az ifjú orleáns-i hercegnek magyarázgatták a hajók állásait. A nevezett generálok azt állítják, hogy ezen panoráma igen természetesen hasonlít a valóságos navarini ütközethez. Codrington nagytestű, kerek ábrázatú, csinos, de piperétlen öltözetű ember, valóságos egyenesség és egyszerűség néz ki ábrázatjából. Rigny soványabb, béesett arcú s az indulatok ráncokat hagytak arcán.

A panorámából a St. Martini Barrièren kimenne St. Denis felé, a Montmartre nevű faluba mentem, mely egy magas hegyen, több szélmalmokkal és telegraphal. Egész Párizs és környéke látszik innen s a nézés a legszebb eleven panorámát csinálja.

A párisi Luxemburg-palota.
Meyer's Universum III. k. 93. l. 1859.

Párizsban a fársángolás és bálozás másforma, mint nálunk. A bálók a theátrumokban vannak többnyire. Minekutána a játék elvégződött, az egész nézőhelyet és játékszínt egyszerre bépadolják, az arra már elkészített deszkatáblákkal, s egy óra múlva a theátrum redouttá válik. A bálók 12-kor kezdődnek. Van temérdek sok apró bálház még, hol télbe, nyárba, böjtbe, innepen mindég bál van, de az ilyenekben csak a tanulók, elsőbb rangú örömeányok és a nép középclassisa jár. Ilyen az Odéon és a Tivoli d'Hiver, hol ma voltam. A szála mindeütt szép, világosítás, muzsika jó, de a mutatkozás egészen különböz a miénktől. A férfiak többnyire asszonymaszkába, s az asszonyok férfinak, mind lárva nélkül, kiáltó pirosan kifestve magokat s apró fekete angolflastrom pettyekkel megrakva orcájukat. Kiálnak, visítnak. Többnyire Contra-dansot táncolnak, ritkán valzot és azt igen rosszul. A Contra-dans közt a pauzákra megáll az egész szála, mikor a figurát megint kezdeni, az orcheszterből tubussal kiáltja ki egyik muzsikus a taktot és a következő figurát, akkor mindenik nekirohan társának, — A fársáng utolsó napjain az utcák, nevezetesen a St. Honoréi Boulevard és a Quaiék tele maszkarával, gyalog és szekéren külömbféle karikatura öltözetekben. Ekkor hordozák az úgynevezett kövér ökröt is a mészárosok utcáról-utcára, mindnyájan külömbféle karikatura maszkarában. Az idei kövér ökröt 24 mázsás volt. Normandiai tenyészet.

FEBR. 14-ÉN.

A Porte St. Martin-i Theatrumban voltam, hol Napoleont adták már 87-ikszer egymásután. Előre marchal Brünt [!] adták. Tressaillon rolját játszó igen jól festette a restauráció idejét. A marchal Brün szobájába való bérontás feljül a padláson és a marchal megöletése, igen remekjei ezen szép theatrum a szép decorationak. Azután kezdődött Napoleon. Itt Napoleonnak azon története adatik elé, midőn Schönbrunban egy német tanuló meg akarta ölni, és ez foly egészen St. Helenáig és haláláig. A Napoleon rolját játszó actor a párizsiak állítása szerint. Napoleonnak öltözetét, beszédét, vonásait s minden mozdulatait a legtermészetesebben utánozza. A részeg granatérosban excellente van festve a magát elhitt katona. Az ausztriai követtel rosszul bán Napoleon, s antichambriroztatja mint a nagy urak a mesterembereket. A gyakori katonai megjelenések, vidékek, ütközetek meglepők a pompás decoratio által. A párizsiaknak annyira szívéhez szólnak a Napoleon-darabok, hogy több francia sir a theatrumban Napoleonnak valamely nevezetes scénáján. Most majd minden théátrumon Napoleon s az ő korabeli történeteket játszodják.

Midőn hazajöttem a theátrumból, elfutott volt a hír, hogy a nép ma délután rárontott a Saint-Germain l'Auxerrois nevű templomra s ott egyberontott mindent, hasonlólag az érseki palotára is rárontottak. A történetre az adott alkalmat, hogy azon templomban a Berry herceg halála emlékezetére rekviemet tartottak s azután némely karlisták az

V-ik Henrik büsztjét s a Bourbonok fejer zászlóját kifüggesztették. A nép letépte a zászlót, mint a contrarevolutio jelét, a templomban mindent egyberontott, s a templom tetejéről a lilimos nagy keresztet ledöntötte, a St. Germain templom papjai házára ráronott, mindent egyberontott s a papokat kereste bosszúja áldozatjának. Minden ember remegett a holnapi naptól,

FEBR. 15-ÉN.

Midón reggel kiléptem kapunkon, a Hôtel des Tuilleries-ből nagy lármát hallottam a Caroussel place-on s a Tuillériákban. Alig érkeztem a Tuillériák kapuja alá, temérdek nép jött velem szembe kiabálva. A bas les Jésuites! A bas les Carlistes! A bas la St. Roche! — Némelyiknek nagy templomi égőgyertya s fáklya volt a kezében, a más egy bréviáriumból rekedtes hangon énekelt. Némelyek papi sapkákat s ingeket hoztak pálcájukon lobogtatva, megint a más crucifixust s más templomi készüléteket lobogtatott. A nép salakja, ouvriék, katonák, asszonyok, gyermekek s mindenféle nép seregesen tódult ki a kapun rikoltozva: „A la St. Roche!“ Amint az utcán tolódtam tovább Zeykkel a sok nép közt, megtudtuk, hogy a nép megint bérontott a St. Germain l’Auxerrois nevű templomba, s ott ami tegnap estve megmaradt volt a pusztítástól, most mindent egyberontott és szaggatott a legutolsó templomi eszközig s papi öltözetig s most pusztítása darabjaival megyen a St. Roche templomára, mely hasonlólag rekvietmet akart celebrálni a Berry hercegnek, hogy

ezen templomot is feldúlja, mint a Carlisták templomát, kacagva és újongatva mutatták a más templomból elhozott szent darabokat, s most processióval mentek ennek is lerontására. De az alatt a National Gárdának egy batallionja megelőzte a népet s elfoglalta a templom ajtaját, majd egy óráig dula-
kodott a nép s a katonaság, de azalatt nagyobb erő érkeztén, a nép célja nem sült el ezen templomnál s megelégedett azzal, hogy a papságot rettenetesen szidta, mint minden rossznak okait az országban, s másfelé fordította csapását. Ezalatt én is a Palais Royal felé fordultam, ha nincsenek-e ott is mozgások, s a Café d'Orléansban br. Bánffyval találkoztán, mentünk a St. Germain-i templomhoz, ez már egészen egybe volt rontva belülről a legutolsó padig, a papság lakása hasonlólag, ablakok mindenütt behajigálva, még temérdek nép tolongott a templom körül, de a National Gárda akadályoztatta újabban bérontani a templomba. — Azalatt elfutott a híre, hogy a népnek egy része az érseki kastélyt és a Notre-Dame templomot ostromolja. Amint arrafelé indultunk, temérdek nép állott a Seine partján s csónakok jártak a vizen, mely az érseknek vízbehányt portékáit halászta. Elértünk nagy bajjal a tolongás közt az érseki kastélyig reggel 11-kor s itt voltunk Bánffyval délután 4-ig s amely rettentő scénákat ezalatt láttam, soha sem felejtetem el.

Az érseki kastély főbejárója a Nôtre Dame háta mögött van. Midőn odaértünk, már az udvart elfoglalta volt a National Gárdának egy része, a más része a kastély hátulsó részénél küzdött, hol a magas kőkertről a rostélyt már húzta le a nép s ron-

tott bé az ablakokon. A kapunál, ahol mű állottunk, három helyt ostromolt a nép, kétfelől a Concierge ablakait rontotta bé s ott akart bémászni, a nagy rosélykaput és kertet megmászták, belől nyomta a kaput a katonaság, kívül a nép nyomta és hágott fel minden erőlködése mellett is a belsőknek. A tolongás temérdek volt, hogy nem lehetett belőle kiveredni, rengett a levegő a kiáltástól: „A bas les Prêtres! A bas l'Archevêque! A bas les Jésuites!“ Azonban a hátulsó rész bérontott az ablakokon. Egyik az érsek képét karóra akasztotta s kurjongatva hordozta a csoport közt, melyre új erőt kapván a kapunál levő csoport is, végre ez is bérontott s akarattunk ellen is bésodródtunk az érseki udvarra. Ekkor egyszerre nekiesett a kastélynak minden ember. Ablakon, ajtón bérontottak, vége volt minden katonai erőnek s a gárdák kénytelenek voltak hátravonulni. Leírhatatlan volt a rontás, dúlás, kurjongatás. Előbb az érseki mobiliáknak estek neki, melyeket 120 ezer frankkal állított volt helyre újonnan az érsek a juliusi revolutio után. Semmi sem maradt épen, mindent darabra törtek s kihánták az ablakon, az utcán lévők pedig mindent hántak a Szajnába. Azután a bibliothékába rontottak. Itt mintegy ötvenezer darab régi könyv volt, a legpompásabb kiadása az ecclesiasticus munkáknak, mind drága békötésbe és az Érseki Archivum, ezt mind egy darabig széjjelszaggatták; amit a belsők nem győztek, öllel hányták az utcára s az utcaiak tépték széjjel s hányták a vízbe. Azután a papi köntösöket, erucifixusokat dúlták és szaggatták. Ajtó, ablak, parquét, a legutolsó szegig az utcán hányódott.

Amint a darabokat kivetették az utcára, ezek újra nekiestek, s ami még ép volt, széjjeltörték s vetették a vízbe. Mindenfelé: à l'eau! à l'eau! kiáltás hallott. Lehetetlen volt bámulással s megdöbbenve nem nézni a Seine széles vizét, mely egészen lepve volt mindenféle portékákkal. Könyvdarabok, drága veresbárszony kanapék, székek, papi köntösök, drappériák, ajtók, ablakok s mindenféle házi eszközök lebegtek a Seine vizén egész estig. Rakva voltak a partok nézőkkel. Csónakok fogdostak ki holmit s annak is némely részét a szárazon triumphussal elégették. Azután az érsek házi kápolnáját dúlták s hánytak ki mindent belőle, midőn egy nagy, mintegy embermagosságnyi crucifixust vetettek ki az ablakon, az egész nép újjongatva rárohant, azt minden ember akarta fogni, közönséges kiabálás lett „à l'eau!“ s egyszerre belézúditották a vízbe, s tapsolt a salak nép, mintha nevezetes tettet vitt volna véghez. Oltári edényeket, szentek képeit, papi köntösöket, elébb mind egybetépve, bévetették a vízbe. Különös sishema volt ezen pusztításban az is, hogy senki-nek sem engedték egy darabot is elvenni, azt mindentől elvették s a vízbe hányták. Midőn belülről, a pádimentum deszkáig s ablakrámaig le mindent egyberontottak, s vízbe hánytak, azután a kastély fedelének estek neki s mintha elrendelt sishémával dolgoztak volna, minden ponton dolgoztak, a fedélzet s még a kéményeknek is egy része egy óra alatt le volt hányva. A kastély végében levő kőkert vasrostélyait levonták, a szép kert egy óra alatt semmivé lett; az exoticus fákat tőből kitekerték, a puszpántig le mindent kiteptek s a kert közepén

nagy tüzet raktak s elégették a deszkákkal, crucifixusokkal s megmaradt könyvekkel együtt. Az alatt egy más csoport a nagy templomba is bé akart rontani, hajgálták az ablakot, döngették az ajtókat. Némelyek valamely ajtón bé is mentek a templomba s a sanctuariumból a papi köntösöket s crucifixusokat felhordták a kastély egyik szegletén lévő melléképületre s ott széjjelszaggatva a köntösöket, hányták le a népnek. A crucifixusokat elébb lepökték s úgy hajtották fel a levegőbe s onnan a vízbe. Végre a templom tetején lévő nagy keresztre kiábáltak s annak is le kellett jönni. Rettentő merészséggel felháltak néhányan a kereszthez, köteleket kötöttek reá, a kereszt alját lefűrészelték s e szerint meggyengítve, a kötelekkel lehúzták. Ekként ment a pusztítás egész délután 4-ig, midőn aztán nagyobb katonai erő jött s sok dulakodás után kinyomták a népet pusztítása helyéről. De már a kastély s annak mindene prédává lett. Megbecsülhetetlen volt a kár, nevezetesen a bibliothéka és az archivumra nézve! Papot egyet se kaptak meg. Bizonyosan azok a nép dühének ki lettek volna téve. Minden templom bé volt zárva, katonaság őrizte, valamint a papi seminariumot is, s a papok elvonták magukat. Még több helyt történtek ily scénák a városban, az egész Párizs mozgásban és rémületben volt. Sok helyt véres dulakodásra került a dolog a nép és katonaság közt, mindenütt Bánffyval voltunk s egymást el nem hagytuk, ha el akartunk volna is jönni a kastélytól, lehetetlen volt a tolongás közt, míg végre lassankint a katonaság kitölt a szabadon lévő utcákra; ámbár a nép hajgálta,

szidta s fütyölt a katonaságnak. Midőn jöttünk hazafelé, a Chatelet-piacon nagy tüzet láttunk. Odatolakodtunk, s ime, itt azon crucifixus, papi köntös s érseki mobiliák darabjait, amit a vízből kifogtak, tűzre rakták s égették s templomgyertyákkal újongatva jártak a tűz körül. Mindenfelé lehetett olyanokat látni, kik papi köntösdarabokat övedztek magukra, misemondó süvegeket tettek fel s csúfolódva jártak széjjel. A Szajján még most is lebegtek könyv s mobiliadarabok. Mindenfelé csoportokra találtunk. Katonaság járta az utcákat. Proclamatiók voltak a falakon. A Deputátusok Házát temérdek katonaság őrizte, oda is bé akart rontani a nép. Dupi [!] députátus házára rárontottak, de őt nem kapták otthon. Ekként végződött ezen nap, teli még más ezer történetekkel, melyeket el nem felejthetek, s amelyek nekem különböző elmélkedésekre adtak okot a párizsi nép, a revolutio, a vallás iránt! Szomorú fársáng vége!

FEBR. 16-ÁN.

Reggel már kiállott volt az egész National Gárda, linea regimentek és ágyúzó batalionok a Tuilleriák udvarára és a Caroussel-piacra. A király személyesen akart megjelenni közöttük. Tíz órakor jött a király lóháton, az Orleánsi herceg, Lobeau, Guilleminot s több generálokkal. Az egész katonaság százezer felé volt s egyszerre kiáltották: „Vive le Roi!“ Minden bandák, dobok megzendültek. Végiglovagolt a seregeken a király s köszönő és serkentő beszédekét mondott a tegnapi történetek

A Boulevard des Italiens 1840-ben.

Eugène Lami rajza.

Cliché Tallandier.

miatt. Míg ez a Tuillériák udvarán folyt, észrevette a nép, hogy a Caroussel piacon álló triumphalis portán (melyet Napoleon építtetett volt, de a Bourbonok mindent letöröltettek róla ami Napoleonra emlékeztetett), fenn vannak a három liliomok s a bas-reliefeken az *Argoulani*(!) herceg spanyol expedícióját s győzedelmét ábrázoló rajzolatok. Holmi blúzos napszámosok elkezdették kiábálni: à bas les Lys! à bas le brigand d'Argoulane! à bas les Jesuites! A kiábálás nagyobbodott, a csoportozás nőtt. Némelyek sárt kezdettek felhajigálni a liliomokra, s nevezetesen az Argoulani herczeg képére, azután kövekre fogtak s nagy hahota lett, ha valamelyik az Argoulani fejét találhatta. Egymás vállán feltoltak végre egyet a bas-reliefekhez, s az legelőbb is kővel az Augoulani herceg orrát törte le. Tapsolt a bluzos sereg! A lármára katonaság jött, nem bírt a néppel; hírt vittek a királynak s ő obester Guilleminot által megígérte, hogy levakartatja mindjárt a liliomokat s az Argoulani herceg bas-reliefjeit is. Egy óra alatt állásokat állítottak. Előbb a liliom s azután a bas-relief lehulla a pörölyök alatt. Külömbözők voltak a gondolatok, midőn verettek a bas-reliefek. Egyik sajnálta, hogy ily művészmívet egyberontanak az ábrázolásért, a más tapsolt minden darab leverésére. Midőn vége volt az egész bas-relief leverésének, mohón szaladtak a daraboknak némelyek, tapsolták a már semmit nem jelentő alabástrom darabokat is, s csúfolódva kiábáltak: „Ime az Argoulani herceg minden dicsősége! Ime a spanyol győzedelmek!“ Az alatt míg ezek a Carousselen folytak, az egész városon, nevezetesen a közönséges

épületeken lévő liliomokra és a templomok keresztjeire kiáltozott a nép s hajigálta, mint a Bourbonok és a papokra emlékeztető jelekre. Minden gyanus embert Jézusitanak hittek s kiáltoztak reá. Jaj lett volna valamely papnak most az utcán megjelenni. Látván ezt az előljárók, rendelést tettek, hogy a liliomokat mindenünnen verjék le. A papok maguk minden templomról s minden külső épületről lehu-zatták a keresztet. Még csak a Pantheon tetején álló kereszt maradt ma megkímélve, de ez iránt is rendelés tétetett, hogy vegyék le. Nyugtalanság volt az egész városon. A katonaság mozgott. A templomokat őrizte. Estvére csendesség lett s a St. Germain-i templom oldalára nagy betűkkel felírták, hogy az nem templom többé, hanem a 4-ik arrondissement-i Bíróság lakhelye. Ahol a kereszt állott, a király büsztjét tették.

Ekként folyt ezen három nap a vallásra, jövő-dőre nézve nagy következtésekkel teljes három nap. Bizonyosan egész országban s egész Európában nagy sensatiót fog tenni ennek híre. Sok ember fájlalta, hogy ez történt s mindennek egy néhány fanatikus pap az oka, kik az új igazgatás alatt elvesztvén a népen való hatalmukat s a politikai dolgokra való befolyásukat, azt a nemzet csendessége felháborításával is vissza akarnák állítani, s a válást veszik fel arra eszközül. Pedig elmúlt már a charlatanság epochája. Bajos elhíttetni már többé az emberekkel a vallásban is amit meg nem foghatnak. A vallás többé már nem a papok titka s az emberek most nem a papok által, hanem egyenesen folyamodnak az Istenhez, s oly formában s oly

nyelven, amint szíveken fekszik bánatjuk vagy kérésük. A vér nem foly többé a vesztőhelyen és a csatapiacon a transfiguratio titkaiért s azért, hogy megtudjuk, ha az Isten az ostyában sub in vagy cum vagon-e elrejtkezve! A keresztény vallásnak hajdani tanítói és terjesztői, a testet, annak örömeit s minden földieket megvetni tanítottak, s e világi életnek sanyarúságaiért, túl a síron cserébe tették fel a lélek idvességét, de a művelődés haladtával a boldogságnak e földön más principiumai lettek, s valamint, hogy földi boldogságának principiumait revolutiok s egyebek által mindég tökéletesíti, épen aként vágyik és dolgozik elméje is már rég oltá, lelkének is oly boldogsági principumokat megállítani, melyek elméjének mostani művelődésével megállhatók. Fennhagyja ugyan most is magának a lélek a jövő boldogság jussát, de a földiekkel is egészen élni akar. A középszázadbéli asceticus barátoknak az Isten egy rettenetes bosszúálló, háttartalan kényű, örökös imádkozást, megalázkodást, rettegést és a földi minden örömeknek megvetését kívánó valóság volt. A mostani művelt ember előtt az Isten, a szeretet és bizodalom kútfeje, örökre megállított törvények szerint cselekvő valóság, minden virtusok, az Erkölciség és az Igazságosság példánya, s azon örvend, ha teremtményei megelégedettek s boldogok e világon.

FEBR. 17-ÉN.

A süket-némák és vakok iskoláját mentem nézni, de a directoroknak mindenütt írni kell elébb, hogy

béeresztessék a néző. Azután a Rue Victoire-ban lévő több rendbeli pensionátokat s privát institutiokat néztem meg, de itt is mindég bizonyos órában kell menni. Institution Terrusai(!), Lafontaine, stb. Lemansan(!), azután a Jardin des Plantesben, hol a Természethistoriai Múzeum nyitva volt. A természet minden országaiból itt a leggazdagabb gyűjtemény van. Elfárad a néző a sok szálák és a temérdek tárgyak nézésében. Leggazdagabb az állatok országa, a földszint lévő szálákba vannak a négylábú vadállatoknak minden fajai, azután halak, kígyók, rákok, csigák, madarak, pillangók, bogarak, majmok számtalan fajai, tovább mineralogia gyűjtemények, stufák, márványok, petrificatumok, levegőből esett kövek, stb. Hosszas idő és járatosság kell a természet országai ezen nemeiben, hogy ezen gazdag gyűjteményt egész becsében lehessen ismerni. Azután van a Botanikai Cabinet, az Anatomiai, stb. Eleven vadállatok, madarak, exoticus plántok, stb. Én mindezeket csak végighaladtam s csak a ritkaság volt előttem feltetsző. Felindultam azután a salétromfőző épületek felé, s a Szajrán keresztül a Bastille-piacon le a Folies-Dramatiques nevű theátrumba mentem, mely hasonlít akármely csekély mezővárosi játékszínhöz.

FEBR. 18-AN.

Négy theátrumban voltam ma: Théâtre de Madame Sacqui, Théâtre de Lazary, Spectacle de Funambule, Salon des Figures. Mindenik csekély és az aljas nép járja. A publicum lármás, fütyöl, röhög s felbeszél a theatrumra az actorokhoz, nevezetesen a

Madame Sacqui theatrumában a direktor kétszer is lekiáltott a publicumnak, hogy figyelmezzon és ne lármázzon, hogy adhassák elé a darabot. „Mais Messieurs silence, ou ne peut pas exécuter la Pièce.“ — És a publicum erre: „Bravó! Bis! Bis! bis!“ A muzsika két-három személyből áll. Ének, tánc, változások, tünemények fordulnak elé minden darabban. Néha kötelen is táncolnak. Az olasz théátrumban egy stalle, egy hely 12 forint és a Madame Sacqui theatrumban a nobel-parterre 4 garas. A Boulevardon 8 theatrum van egymás mellett, ha theatrumnak lehet nevezni. A játék előtt és alatt mindig hívogatók állnak az ajtónál, dicsérik a darabot, s hogy épen most kezdődött el, csak tessék bémenni. Publicuma mindeniknek elég van.

Franciaországban, minekutána a ministerek eléadták az országnak jövő esztendei szükségét, a kamara meghatározta a mennyiségét. Az adó mennyisége departamentumokra felosztatik a népesség szerint, a departament-ok arrondissementekre, az arrondissementek communitásokra és azok személyszerint osszák fel a személyes adót. — Patent-adó a mesterség folytatásáért. Ablak-adó. Indirect; import, dohány, bor, búza (adó).

— A kamara végzése szerint elector aki 200 fr. és eligibilis deputatusnak, aki 500 fr. direct adót fizet.

Febr. 21-én. Zeyket és Bánffyt elkísértük a messagériáig, ők Belgium felé által indultak Londonnak.

22-én. Könyvárosok, charlatánok, hal, csiga, képárulók.

23-án. A város és egy Philantropicai Társaság által a szegények számára egy konyha van állítva. Több 500 gyermeknél, csak egy tanító és mégis mindenik gyermek taníttatik a melléje rendelt nagyobb leckéjű gyermek által. Mind egymást tanítják.

24-én. Leblanccal a Canal de l'Ourque-t néztük meg és a St. Martini Barrièreken kívül azon helyet, hol a terhes hajók megállanak és kirakódnak.

Az igazgatás minden esztendőn kétszázezer franc jutalmat teszen fel csupán az industrialékra: kereskedés, gazdaság, fabricatumok, masinák és kémiai tárgyakra. Azonkívül vannak az Académie française által azon jutalmak, melyek a tudományok és művészetekre osztatnak ki esztendőnkint.

MÁRCIUS 2.

Balog és Wesselényi Farkas általmentek Angliába, elkísértük őket is a messagériáig. Felkerestem az ifjú Jacotot az általa felállított iskolában Ezen utca tele van privat-institutumokkal. Abattoire.

3-án. Párizsban egész böjtön bálokat szoktak adni, de ma a fársáng közepe lévén, az utcán megint úgy jártak a maszkarák, mint a fársáng végén s mindenféle maszkarás bálók voltak.

6-án. Felkeresett engem Binecz nevű kolozsvári fi, ki már 13 esztendeje, hogy mint nyergeslegény vándorol.

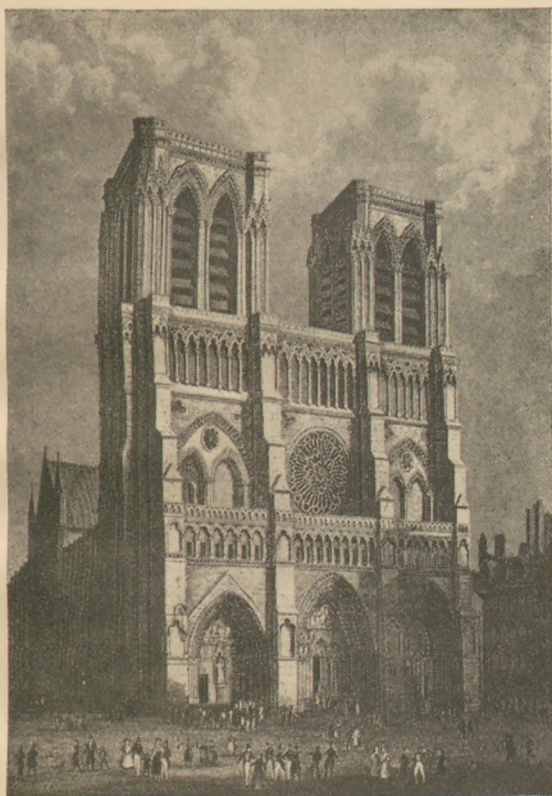
8-án. Megint az Invalidusok-házában, Vendôme-oszlopában, Mont de Piéten és az Archive du Royaumban voltunk.

9-én az Académie de France-ban voltam. Tissot nevű professzort hallgattam, ki a deák poézisből ád leckéket, hallgatóinak alig hatodrésze ifjúság. A többiek asszonyok és koros emberek. Ennek is az előadása modja, mint minden francia professzoroké, nagyon különbözik a miénktől. A téma előadása végén, valamely szép sententiát, vagy maximát mondanak a legnagyobb enthusiasmmussal és gesticulatioval s akkor az auditorium tapsol, mely alatt a professor úr megenyhíti magát a mindég előtte álló nádmézes vízből... Roger... Collardot kereste, de a kamarákban volt.

Márc. 10—12. Megérkezvén ide a lengyeleknek szerencsétlenségek, és hogy a muszkák bényomták őket Varsóba. Estvére több nép gyűlt a muszka követ háza eleibe, ablakait béverte s a muszkákat szidta. Másnap nagy csoportozások voltak a Pantheon-piacán, az ifjúság condolentiára akart menni. Maritkow Comtehoz. A katonaság közbejött a csoportot oszlatni s megint sok civódások és fogdosások voltak.

Márc. 13. A híres Paganini megérkezvén Párizsba, ma a második productioja volt az Opera Française-ban. Már délre minden Loge-billétek elfogytak. Parterret csak a kasszánál lehetett kapni este hétkor. Négy órakor mentem a theatrumhoz, s már hosszú queu volt. Az agitátorok 5—12 forintot kértek csak csupán azért, hogy a bémenetel idejéig helyet tartsanak. Kénytelen voltam tehát négy órakor à la queu állani s ezen kínos helyzetben maradtam három egész órát, mind állva, egybeszorulva két-háromszáz embre közt, s minden minutába lesbe

léve, hogy senki egy colnyi helyet tőlem el ne foglaljon. Elolvastam ez alatt kínomban Monsieur Mayerma históriáját, mely most Párizsban oly nagy figyelmet csinált. 7 órakor megnyílt a kassza s amint az elsők haladtak bé, egy-egy lábnyi helyet nyertünk s tolakodtunk elébb, míg osztán a Garde Municipal egyenként a kasszához eresztett 8 fr.-t fizetni egy parterre-billétért. Webernek egy ouverturája nyitotta meg a kezdetet, melyet 84 muzsikus exequált. A második szakaszban egy trio volt. A harmadikban megjelent osztán hegedűvel a kezében a csudálatosképű Paganini. Béesett ábrázat, hosszú fekete haj, majd térdig érő száraz kéz és hosszú ujjak. Complimentirozása a temérdek taps között oly ügyetlen volt, mint akármely iskolás deáké. Az első vonásokat hegedűjén az orchester accompanirozásával tette, s nem lehetett az övét a több hangoktól megkülönböztetni. De osztán a solo játszott néhány fordulást s annyi ezer ember között egy pihedés sem hallott, minden szem odameredt és bámult. Midőn már a bámulás a legfelsőbb mértékre hágott, termérdek taps és brávó kiáltás szakasztotta félbe. Azután az ötödik szakaszban megint elé állott s egy húron (4-iken) exequált egy maga által componált darabot s később mind a négy húron egy lengyel darab variátioját. A világnak semmi instrumentuma nem képes azon hangokat utánózni, melyeket ő talált fel, ő játszott, és csak ő egyedül képes eléadni. És semmi írás le nem írhatja az általa eléhozott béhatásokat. A muzsikus irigy szokott lenni egymásra, s a muzsikusok nem igen ismerik meg egymásban az elsőséget, de itt az egész

A párisi Notre-Dame.

C. Reis rajza.

Meyer's Universum V. k. 152. 1869.

orchester tapsolt és a leglármasabban tapsolt. A párizsiak egészen meg voltak bájolva ezen hangok által s nem győzték magasztalni s dícséreteik rezultatuma odament, hogy valamint Napoleon a fegyverre és dicsőségre csak egyedül volt teremtve, úgy Paganini csak egyedül van a hegedűre teremtve. — Énekelt, azután Mlle Dervus igen szépen, jelen voltak minden ministerek s egy igen szép balletot is adtak elé, de mind ezeket elfelejtette a felejthetetlen és egyetlen Paganini!

14-én. Találkoztam Puskásnál Herczeg nevezetű tokai fival, ki már 20 esztendeig lakik itt. Híres mechanikus. A gőzhajók compániája megbukásával, hova mint egy 30 ezer frank árát dolgozott, ő is sokat vesztett. Újra dolgozik oeconomiáját helyrehozni. Puskás és ő is jól beszélnek magyarul. Fájdalmas érzéssel emlékeznek hazájukra s vágynának még egyszer látni. — Antal — L'Hermite (Reme-
tei) Zimányi, Silvaine mouchard a politiónál — Bacsányi elárulója).

15. Prés-Saint-Gervais nevezetű faluban a híres fleurista, Prévost kertjébe mentünk, ki a Palais-Royalban is egész télen által a legszebb virágokkal s mindég nyílásban lévőkkal teli boltot tart. Párizs körül több van 400 fleuristánál, ezek csupán csak virágokat termesztenek s mégpedig mindenik fleurista valamely virág nemében nevezetes és sokféle nem terjed ki. Prévostnál a legszebb caméliák vannak, majd mindég nyíló félben. A caméliának száz-félénél több faja van. Nevezetes nála a Mimosa Longifolia, melynek levele hasonlít a szomorúfűzfához, hosszú sárga virágokkal, de többnyire a vi-

rágházban áll. *Pinus Colombaria* a fenyőnek egy igen szép neme. *Daphné Dauphin*. A *camelia* levele hasonlít a körtvefájéhoz. Egy télen a legvirítóbb zöldsége van. Plántálása en couchant történik. — Azután Belleville-be jöttünk egy más fleuristához, ennek még gazdagabb virágházai voltak, nagyon egyszerű épületjek s nem oly költséges, mint nálunk. Némelyik virágházban porondos ösvények és csorgók vannak. Hasonlólag még egy sereg pepine-rista van Párizs környékén, kik csak gyümölcsöt és gyümölcsfákat termesztenek. A herbaristák csak füveket, a konyhakertészek csak veteményt.

Estve a Cirque Olympiqueben mentünk, hol akkor Napoleont 104-ikszor adták. Előre lóval való exercitiumok voltak. Azután jött a darab, mely magában csekély dolgozás, hanem a pompás decoratiok, számos katonasággal való előadás teszik figyelmessé. Eddigelé a következő theatrumokban voltam: 1. *Théâtre Français*, mindég classicus darabokat ad, éneket egyszer sem, M-me Mars első actrice. 2° *Opéra Français*, a legpompásabb theatrum, nagy operák, ballétok. Taglioni asszony, M-elle Derouse [!], Pérot. 3° *Opéra Comique*, igen szép theatrum. 4° *Opéra Italiana*, csak olasz operákat ad a legjobb muzsikával és játzókkal exequálva. 5° *Odeon*, szomorú és víg darabokat. Deákok lepik meg. 6° *Porte St. Martin* nagy decoratiok darabokat ad. 7° *Gymnase dramatique*, igen csinos, nagy precisioval drámákat és vaudevilleket ad. 9° *Théâtre des Nouveautés*, ez is vaudeville. 10° *Théâtre Vaudeville*. 11. *Cirque Olympique*, Lovas exercitiumok és decoratiok vitézi darabok, 12. *Ambigu Comique*,

középszerű. 13° *Folies dramatiques*, olcsó publicum. 14° *Théâtre de M. Comte*, kezdők kicsiny theatruma. 15° *Théâtre de Gaire*, alsóbbrendű publicum. 16° *Theatre de Joly*, csekély. 17° *Théâtre du Luxemburg*, vaudeville. 18° *Théâtre de Madame Sacqui* és 19° *Spectacle des Funambules* a legaljasabb nép theatrumai, kötélén, dróton táncolnak, azután 2 muzsikussal opérákat s komédiákat adnak elé. 20° *Théâtre de Lazary*, igen csekély, 4 garas bémene-telű, egész nap játszik egy darabot, ha elvégezte, más publicumot hívnak az utcáról. Ezeken kívül valamint Párizsban, úgy a barriereken kívül is több theatrumnak s spectaculumok vannak az aljasabb nép számára. — Párizsban minden klasszisú, minden ízlésű és mindenféle erszényű embernek van theatruma, mert a Théâtre Françaisban klasszikus tragédiákat és vígjátékot, az Opera Française és Italianában a legszebb operákat a legjobb muzsiká-val exequálva hallhatja. Akinek víg tetszik, temérdek a vaudeville theatrum, és aki farce-okat akar látni, és hallani, Sacquinál, a Spectacleban és a Boulevardon sok helyt a poleisinelleken halálra rö-högheti magát, valamint az utcákon és mindenütt charlatánokra és polesinellekre talál. Az operában 12 forint egy stalle, a Boulevardon pedig 4 garasos theatrumba is mehet. De általában a francia thea-truma mégsem oly szolid, mint a németé, a francia inkább a tréfást, s nevettetőt szereti. Idegen nemzet darabját ritkán adja. Poétája elég van, a publicu-mot localis történetekkel, tréfákkal és a nemzet his-tóriai darabjaival eltartani. Scribe 1820—1830-ig írt 145 darabot. A provinciális városokban azért

nem lehet közönséges a theatrum, hogy nem lehet az egész publicum külömbféle ízléséhez s mindenik értékéhez theatrumokat tartani, itt mindenik megvan s közönséges is a theatrum szeretete.

— A ministre intérieur egy circularisában az alsóbb iskolák iránt, a vallás tanítását a szülékre bízta s az iskolákból kizárja, hol csak tudományt kíván tanítani.

Márc. 16. Készülődünk elhagyni Párizst. Nagy külömbséget találok azon gondolatok és érzések közt, melyekkel ez országba léptem és amelyekkel most elhagyom. Franciaország 40 esztendőök óta minden politikai principiumok s a Szabadság és az elnyomattatás minden principiumának próba mezeje s a principiumok minden nemében tanusága volt Európának. Küzdöttek itt a természet jussai a despotismussal, az erő a gyengeséggel. A diplomatiának és politikának egy fogása s egy pályája sem maradt próbálatlan. A fanaticus vallásosságot háttártalan atheizmus váltotta fel. Az aristocratia és a democratismus leghatártalanabb nemei dulakodtak egymással. A dicsőség legragyogóbb pályájáról Napoleon alatt, a szolgaság s megaláztatás porába borult a restauratio után. És épen azért, mivel a francia ennyi és ily soknemű rolot játszott, hasonló is a színjátzókhöz. E nemzet mindég ideálban él, örökös változást s megrázkódtató történeteket kíván, mint a kacér asszony; köntösével gondolkozását is hamar változtatja .

Martius 23-án délután megindultunk Párizsból, megint a Lafitte messagériával. Mondidier, Peronet, Cambray, Bouchain nevű erősségeken által, Marc.

24-én délre Valenciennesbe jöttünk, mely már Franciaország széle, és igen nagy erősség, onnan már Belgiumba érve Jemappe mezején jöttünk el, hol 1792-ben Dumouriez megverte volt az ausztriaiakat. Estvére Monsba jöttünk hálni, mely hasonlólag nagy erősség. Marc. 25-én Binch [!], Fontaine l'Évêque városokon által Charleroiiba jöttünk, mely megint nevezetes erősség. Charleroitól terjed el azon ropant térség, hol annyi nevezetes és elhatározó ütközetek voltak. 1622 és 1690-ben, megint 1794-ben az ausztriaiaknak general Jourdan francia republikai generál ellen, és 1815-ben az egyesülteké, megint a franciák ellen. Most ezen mező rakva kertekkel, a legnagyobb szorgalommal mívelt szántók és rétekkel. Mindenütt csinos mezei házak és kőszénbányák. Délre Namurbe értünk, mely hasonlólag nagy erősség. A város igen csinos és barátságos kinézésű. Délután kiindultunk a szép Namurból s a Meuse folyó vize mellett le, mintegy tíz mértföldet mentünk Lüttichig. A Meuse vize Namurnál kezdve folyvást tartó két sziklás hegy közt foly le Lüttichig. Ennél románosabb vidéket nem láttam, a part le végig mind a két felől rakva a legszebb házakkal, fábrikákkal. Határ soholt sincs s mégis ez a vidék temérdek industriája, bányái és kereskedése által igen gazdag. Tehetős és csinos nép lakja e helyt, s gazdagabb, mint a szántóvető vidékek. Erdélyben sok ily hely van, de hasznát nem tudjuk venni. Estvére Lüttichbe értünk s a Fekete Sashoz szálltunk.

Mart. 26-án Lüttich nevezetesebb helyeit, templomait jártuk meg: Csinos város. Tehetős Nép. Itt

is temérdek a kőszénbánya, mint majd mindenütt Belgiumban. Egyet megnéztem a város felett. Mint nálunk a sóbányákat, épen úgy művelik itt a kőszénbányát. Málhákon hozzák fel a mélységből a kőszénét, de a gőzmasina hozza a málhát s nagy sebességgel és csekély erővel. 28 lajtorja viszen le a mélységbe, melyeknek mindeniknek 18 foga van.

27-én. A város felett való Citadellát kerültük meg s azután a határon tettünk egy nagy kerülést. Délre báró Osyhoz mentünk ebédre. A báró hollandus felesége belga leány, testvére Erdélyben general Messmakernének (!) és Párizsban Morvillenének. Nagy Hét lévén, bőjtöltünk. Temérdek halétel teszi az asztalt itt is, mint a franciáknál s közel a tengerhez való városokban. A belgák is, mint a franciák, azt az unalmas szokást tartják, hogy a gazda és gazdaasszony osztogatja az ételt. Mely nekik nagy terük valóban s egészen elfoglalja az ételtől, de a vendégnek is genirozott állapot. Asztal végén itt sincs köszöngetés, mint a franciáknál sincs. Estve theatumba mentünk. Napoleont adták, melyet már Párizsban a Porte St. Martin-i théâtre-ban láttam volt. Azután adták „Famille Riquebourgot“. De a játék közben egyik actor kijött. A belga nationalis éneket szóló énekelte, midőn közbe ezen sor jön: „Aux Armes Citoyens! Formez vos Bataillons! Marchons! Marchons!“ az egész publicum énekelni kezdett, rettentő volt az entuziasmus és taps. Majd ezer hang énekelte egyszerre. Egy néhányszor kiáltották bis! bis! Alig érkeztünk haza és feküdtünk le, az utcákon lárma hallott, a dobok lármát vertek. A nép a Brüsselből jött revolutios hírekre itt is fel-

támadván, elébb is az Echo nevű újság kiadója házára rohant, kit orangistának tartott, annak minden mobiliáit, betűit, sajtóját egyberontotta s kihányta az utcára. Azután Orbán nevű gazdag fábrikás házára rohant, ki hasonlólag gyanus volt az orangizmusról. Ennek is mindenét egyberontotta s kihányta az utcára. A bluzos nép itt is imponál, mint Párizsban, a Nationál Gárda sem bír vele. Másnap az utcán campirozó regimentek és ágyúk hozták nyugalomra, de aggodalom uralkodott az egész városon.

Marc. 28-án kimentünk Sorraigne nevű faluba, mely Lüttichez két órányira van. Kokier nevezetű gazdag angol, ezelőtt néhány esztendőkkel megvette Sorraignet. Csatornája, kőszene, vasbányája lévén a helynek Kokier ide oly fabrikát állított, mely a mesterségnek triumphusa. Ez a *masinák* fabrikája, nemcsak a gőzpréparatumokhoz való minden masinákat készít, hanem más, minden mesterséghez tartozó masinákat és fegyvereket is. Mintegy 3000 nap-számos dolgozik a temérdek épületnek mindenféle műhelyeiben; s mivel minden gőzzel megyen, messze hallik a gőz sustorékolása. Hosszú szálák vannak teli kész munkákkal, mások mindennemű masinának modeljeivel. Délre visszatértünk megint br. Osyékhoz. Délután kiszekereztünk Chaud-Fontainbe, ez meleg feredő két órányira Lüttichtől, nem messze Spaához. Az odamenetel gyönyörű, vidékek erdélyiek, de a természetet majd felülhaladja a mesterség. Gyönyörű épületek. Szép vendégházak. Sétálok az erdőben és minden, ami az ott mulatást kedvessé teszi. A mű feredőink helyhezete szép, de semmi

sincs téve, mind itt, kedvessé s kellemessé tenni az ottlételt.

Márc. 29-én. Még holmi tárgyakat néztünk meg a városon, közönséges volt itt a rémulés. Minden órán támadástól féltek, mely most egész Belgiumban közönséges. Osyék félelme nagy volt s kívánták elhagyni a várost. Estve mü is messágériára ültünk. Utunk Tirlemont felé volt, hol General Massèna született. Louvain-en vagy Lövenen által.

Mart 30-án reggel Brüsselbe érkeztünk. Amit Párizs csinál, azt csinálja Brüssel, s Brüssel után csinálják a több belga városok. Brüssel oly miniatúrája Párizsnak, hogy ami ott nagyban történik, az visszhangzik itt kicsinyben majd mindenben. Azok közé tartozott az is, hogy Brüssel is a Párizs példájára, megcsinálta a maga revolutióját szeptemberben, s épen úgy barricádozott, proclamatirozott s lőtte a hollandust, mint amazok a schveizeereket (!) Most Brüsselnek egészen más vonása van, mint a revolutio előtt. Megérkezésünkkor a Hótel de Belle Vue-be szállottunk, mely az új város legszebb piacán van, s mentünk mindjárt a Députátusok Gyűlésébe, melyet itt Congres Nationalnak neveznek. A mai ülés igen nevezetes volt, mert a régi ministerek kibúcsúztak s az újak béköszöntöttek. Az új belső minister, Sauvage, elmondta azon principiumokat, melyek szerint ministerkedni fog, azután a régi ministerek excusatio-búcsúzásokat mondtak, melyek tele voltak személyes allusiokkal a régensre s a ministertársakra, azután némely tagok mondtak reflexiókat a ministerekről, s igen keves kíméléssel s tisztelettel. Végre Roboul (!)

nevű tag hosszas beszédet tartott a mult napi zenebonákról, a régens és ministerek lágyságáról s kérte mindezen hibákat Biztosság által kinyomoztatni. A jovallat elfogadtatott s biztosok neveztetek ki. Minden tagnak neve egy gyűszűformában lévén zárva, egy selyemzacskót felrázott a praeses. A tagok ülési épen úgy vannak mint Párizsban. A tárgyak elévétele, tractálása, épen úgy, mint Párizsban, azon különbséggel, hogy itt a magok helyeken és a padban szólhatnak a tagok. Pro et contra oppositio tagjai a padok szerint épen úgy vannak. Két pap is ült a jobb oldalon, de hallgatott. Délbe Table d'Hôtel. Ceremoniás gazdálkodás. Estve Estaminetbe voltam ujságolvasni. Excellens serek: Fáro, Louvain, Mars, l'Ambik. — Csap különössége, melyet csak a pincér szolgál.

Marc. 31-én reggel a gyönyörű Rue Royalon végigmenve, a Scharbecki kapunál a szeptemberben csinált barricádokat néztük meg. Elbúsúl a néző, midőn azon rettentő pusztulásokat látja, melyek a szeptemberi revolutio szüleményei Brüsszelben, teli a falak golyobishelyekkel, hosszú sor házak felégetve s egészen lepusztítva, részint a hollandusok s részint maguk a belgák által. A brüsseli polgárok drágán vették meg ezen ideális szabadságot, s midőn elégett, leromlott, golyobissal meglyuggatott házaikra tekintenek, elegyes érzés lepi meg őket. Azután a Société Horticulture kertjébe mentünk. Brüsszelben régtől fogva egy társaság áll fenn a virágok, plánták s gyümölcsfák tenyésztésére s terjesztésére. A Scharbecki kapú mellett ennek igen szép kertje és pompás virágháza van. A virágház ilymóddal való

elrendelését, exotikus virágok, plánták sokféleségét Párisban sem lehet látni. Gyönyörű és jól elrendeltek a virágházak, nevezetesen amerikai plánta van sok. Gőz által melegül. Közül van egy gyönyörű porond expositionak, mely majd minden esztendőn történik. Kertje szép és teli ez is nevezetesebb plántákkal s gyümölcsfákkal. Délután a város nevezetesebb templomait jártuk meg, melyek tele vannak a flamandi és hollandus iskola remekjeivel. Rubens, David, Van Dyck, Rembrandt és Ternernek(!) sok eredeti darabjaik vannak a templomokban.

Április első napján a Lacken-i híres kertet és kastélyt mentünk megnézni, mely két órára van Brüsseltől. Ezen kastélyt Albert herceg és Maria-Christina építtette volt 1782-ben, míg még Ausztria birta Belgiumot, tőle megvette Károly herceg, az utolsó ausztriai belga gubernátor. A Lünéville-i békével Ausztria lemondván Belgiumról, Károly a kastélyt eladta, Napoleon vette meg és ő Josephinának, első feleségének ajándékozta. A Bonaparte familia elhanyaglása után, Boharnais herceg eladta a hollandus királynak és most a hollandusok elűzetésével a kastély a Gouvernementé. A kastély pompás stílusból van építve az újabb ízlés szerint. Peristiljét négy joniai oszlop formálja. Szárnyai két pavillont formálnak. Belsője királyi módon van meublirozva, a legszebb porcellánok, gobelinek, tapéták. A közepében egy pompás rotond. A vestibulum kétfelé osztja a király és királyné lakját. Josephine pompás ágytakarója még megvan. A kert valóságos park nagy stílusból. Több gyönyörű partik benne, szép tó, kínai híd stb. Innen az orangériát

jártuk meg, hol igen szép hat cédrus fa van. Azután az istállókat, melyek most egészen üresek és az udvari csinos theátrumot. Ezen kastélyban írta volt Napoleon a muszkák ellen való háború declaratióját. Betértünk a Templomba is, melynek régiségén kívül semmi egyéb nevezetessége nincs. Hazajövet a canálisokat néztük meg, itt láttam legelőbb tengeri apróbb hajókat, ezek Antverpia felől az Escaut-ról jönnek. Délután szörnyű hideg lett és havazott s sohová sem mehettünk.

Aprilis 2-án. A Hadi Minister, Brouker [!] úrtól engedelmet nyervén, az Oraniai herceg palotáját mentünk megnézni. Pompás fejer márványgrádics vezet fel a nagy palotába. Azt az elegantiát, pompát és fényt, mellyel ezen házak építve vannak, sok volna leírni. A Tuilleriák fénye nem is hasonlíthat ehhez. Ez valóságos királyi lakás. A legdrágább parquetok, gobelin-tapéták, muszka márványok, bársony és szőnyegmunkák pazérolva a leggazdagabban ékesítik ezen szobákat, de különösen szépek a hercegné szobái, melyeknek most is úgy állnak mobiliái, mintahogy elhagyta. Varrás, kották, könyvek még mind széjjel vannak, bibliothékája nyitva. Nagyobb fényvel és pompával nem lehet lakást aransírozni, mint az Oraniai herceget. — Innen a király és királyné palotáit mentünk megnézni. Itt minden pusztá. A revolutió miatt a képeket leszedték. Mobiliákat a reginához hordták. Temérdek szobából áll a palota. — Azután a gróf D'Aremberg házához mentünk. E volt a szerencsétlen Egmont háza. A grófnak igen szép bibliothékája, római és görög szobor- és vázagyűjteményét néztük meg, és

egy eredeti Laokon főt, melyet a gróf maga hozott Görögországból. — Onnan a Kép-Gallériába mentünk, melynek localitása hasonlít a párizsi musééhoz. Nehány eredeti darabok vannak a flamandi és hollandi iskolabeliektől. Rubens, Van Dyck és Ternernek több darabjai vannak. Alul van a Naturalien Cabinet, mely nagy szorgalommal van gyűjtve. Nevezetes benne azon muszka márványgyűjtemény, melyet a Oraniai hercegné ajándékozott a városnak. Azután a goth stílusú városházát néztük meg és azon piacot, hol Egmontnak a fejét vették s ahová dölyfösen tekintett le *Alba* a városháza ablakaiból. — E szép város egyik a legszebbek között Európában, most szomorú, puszta. A revolutio rettenetesen megváltoztatott itt mindent. Minden belga szomorgó és andalgó most, jövőendő sorsa iránt.

Aprilis 3-án elhagytuk Brüsselt. Wilvord és Mecheln felé Antverpiának indultunk. Brabantia vidéke olyan, mint egy pompás kert. Temérdek a szorgalom mindenütt, s a szorgalom paradicsommá tette e szép helyet. Antverpia felé kétségek közt közelgettünk, mivel az ujságok szerint nagy nyughatatlanságok voltak itt a napokban. Délbe értünk Antverpiába és az Hôtel de la Cœuronne-ba szállottunk. Kimentünk osztán az Escaut vize partjára s itt egy egészen új látás lepett meg. A várossal szembe, szembe a vizen egy hadi eskáder áll 12 hollandus hadihajóból, melyek a városnak szegezték ágyúikat, valamint a Fellegvárból is ki vannak szegezve az ágyúk, melyet még a hollandusok bírnak. Ily ellenséges helyzetben áll a belga és hollandus

szembe egymással, már több hónapok óta. A hollandus minden órában készen áll a vérontásra s a város minden órán retteg az egybeágyúzástól. A városnak a Fellegvár felől való része egybe van lövöldözve. Rettentő látni a háború nyomait, temérdek és megbecsülhetetlen a kár, amit ezen ágyúzás okozott a városnak. A két ellenséges örök jól látják egymást s minden minutában lesnek egymásra. Szüntelen való aggodás ostrom alatt lévő városban lenni.

Ápril 4-én. A kikötőhelyeket jártuk meg s bámultuk a minden nemzetből ide jött hajókat. A Hanseatica híres társaság roppant épülete a basin előtt most pusztán áll. Antverpiának tengeri kereskedése most is nagy, de nem oly nagy többé, mint a republica idejében volt. A basinok most üresek. A háború még inkább megcsökkentette most. Délután az ausztriai consulhoz, Carpentier úrhoz mentünk, hogy a Hollandiába való általmenetelt eszközölje, mivel a két nemzet most háborúban lévén, az általmenetel bajos.

Ápr. 5-én. A város különböző templomait jártam meg. Ez nagyon vallásos nép, de türedelmes. Temploma sok van, de a koldulópersely is sok benne. Majd minden szent előtt egy persely áll s a hívek meghivatnak azon szent tiszteletére adakozni.

Ápr. 6-án br. Cornallissen az antverpi Unióba felvezetett s az idegenek könyvébe nevünket béirtuk. Az, ami nálunk és Pesten Casino, Párizsban Athénée, Brüssellenben Club, az itt Unio. Az Unionak sok ujságai vannak, egy hosszú zöld asztal mellett külön szobában ülnek az olvasók. Nagy csendesség van s

minden ember az ujság olvasásába merülve. Emellett van a conversatio-szála, más oldalról billiárd és dohányzó szoba. A nap nagy része passusunk dolgával tölt el. A belga és hollandus, háborúban lévén egymással, a két ország közt való közösülés egészen megszűnt s az utazó vagy keresztül nem bocsáttatik, vagy sok vexának van kitéve. Az ausztriai consul, Carpentier úr passusainkat elküldötte az eskader commandáns hollandus general Coopmannhoz, az megint a citadella commendánsa La Chassée generálhoz, s így nagy későre nyertünk egy hollandus nyelven írt engedelmet az általmehetésre. Megint a belga commendánstól is engedelem kellett, hogy a belga posztok keresztül bocsássonak. Ennyi írásokkal instruálva 7-én elindultunk Antverpiából, de postát kellett vennünk, mert sem messagéria, sem privát szekér nem jár a két határ közt. Mihelyt a városból kijöttünk, mind több és több belga posztokra találtunk, csak katonaság volt mindenütt, sem utazót, se lakosokat jární az országútján már nem igen láttunk. Majd minden ágyúlövésre az út fel van szedve, barrikád és két ágyúpad csinálva az út közepén, mindenütt belga poszt által őrizve. Mindenütt megállítottak, passusunk vizsgálták. Belgiomot Hollandiától homokos, kopár, vizenyős és terméketlen, hosszú lapály választja el. A két határ közt majd két órányira nincs többé semmi poszt, semmi mozgás, míg végre beérkeztünk Hollandiába. A hollandus posztok megint minden lépten megállítottak, Rynsberg nevezetű hollandus faluban minde-nünket megvizsgálták s még egy néhány hollandus poszton menve által, Bridához értünk, melynek

fokai rakva ágyúkkal s katonasággal, mintha mindjárt ütne bé az ellenség. Az erősség belső kapujától katona kísért el a várcommandánshoz, hol passusunkat ma már tizennegyedszer megvizsgálván elbocsátottak. E szomorú és katonával teli városban, hol most a hollandus király egyik fia, Frederik herceg is mulatott, keveset maradtunk, s míg ebédünk készült, elmentünk a városi cathedrála templomba, hol Engelbrecht Nassau-Oranien herceg híres monumentumát, mely napkeleti márványból van készítve, a feleségével együtt megnéztük. A darabot Auge Bounorotta Mihály készítette. Igen szép darab. Azután a város sétálójánál fordultunk egyet s ebéd után útnak indultunk. Két óra mulva Mordyelehez érkeztünk és ott a Holland-Diep nevezetű tengertorkon, a Vilhelmina nevű gőzhajóval fél óra alatt a túlsó partra értünk. Egyforma lapály, gátokkal ellenzett rétek, tiszta, csinos falusi házak mindenütt útunkban. Itt már elkezdődik a téglá út s egész Hollandián által mindenütt téglából rakott utak visznek. Dodrecht gyönyörű kereskedő város a Meuse partján, itt megint hajón mentünk által. Estvére Rotterdámba értünk s hajón szállottunk ki a városba, a Klein Scheper Huis nevű vendégfogadóba szálltunk.

Apr. 8-án Laregnier, Havenak kereskedő és francia consul, Vicomte Buret urakhoz ajánlóleveleink lévén, ezeknél vizitát tettünk, kik mind igen nagy szivességgel fogadtak. Laregnier úr ajánlásánál fogva, elébb is a Société Batávia, vagyis az experimentalis fizikai kabinétet néztük meg. Ez a városi Börsé felett van. Privát társaság tartja fenn,

a király protectora. Több szálakban a kémiához, fizikához, asztronomiához tartozó mindenféle masinák vannak és egy bibliotheka. A felvigyázó mindeket szivességgel megmutatott s magyarázott. A kamara obscurát is megmutatta. Azután a Börsébe jöttünk le s végignéztük az ittvaló kereskedőség gyűlését. Azután Laregnier úr az ittvaló Amicitiába, mely nálunk Casino, vezetett fel, nevünket az idegenek könyvébe béirtuk, hogy míg itt leszünk eljárassunk a társaságba. Délután a város több utcáit, canálisait, számtalan kereskedőhajóit néztük meg. Estve az Amicitiába mentünk. Itt is többféle ujságok vannak, de sok hollandus nyelven írtak is. Az olvasószoba nagy és tágas. A nem olvasó rész mellékasztalokon kártyázik. Oldalról van egy nagy szála két billiárddal. Itt már minden ember pipázik mindenik szobában s italokat kérhet magának. A hollandusok nagyon dohányoznak, mint a magyarok.

Apr. 9-én reggel Havenak úr hozzánk jött reggel s szekérével elvitt Bergshof nevű jószágához, mely Rotterdamtól két órányira van. Itt is a földes urak árendába adják jószágaikat s árendások (fermier) bírják. Megmutatta a hollandus arendás számos teheneit és a híres hollandus sajt csinálásnak minden módjait. Azután a belső, igen csinos parasztszobákat s gazdasági dolgokat néztük meg. Kimentünk azután a mezőre, az ittvaló gazdaság nemeit megnézni. Visszajövet Berkel nevezetű faluba jöttünk és egy turb, v. törf-fabrikát néztünk meg. Overscher nevű faluban megállottunk falatozni. Aki a hollandus szobáit a legutolsó parasztéig nem látta, nincs képzeletje a csinos háztartásról. A hol-

landus asszony szüntelen takarít, mos, súrol. Szobája mindeniknek a legékesebb palotához hasonlít. Délután Schidán [!] nevű városba mentünk az ittvaló pálinka-destillatiókat megnézni. Estve Amicitába.

Apr. 10-én délelőtt a református cathedrale templomban voltunk. Predikáció, zsoltár, epitaphiumok stb. Azután a francia consul úr szekerében elvitt Compel nevű faluba, hol tégláégető kemencéket néztünk, visszajövet Krimpon felé jöttünk. Ebéden a Consul úrnál voltunk s ablakából gyönyörködtünk a gőz- és más kereskedő hajók jövésén és menésén a vizen. Hollandiának nem adott a természet semmi szépséget, de azt a mesterség és szorgalom bámulattossá tette. Őriási munkával tartják fel ezek a vizet, temérdek gátakkal, hogy a víz el ne borítsa. Mivel a víz mindenütt magasabban foly mint a vidék, s a helybeli temérdek víznek kifolyása nincsen, evégre készített szélmalmokkal emelik ki a vizet a lapályból a fennebb folyó nagy folyóvizekbe. Toronymagoságyi szélmalmok. Fűrész és vízemelő malmok, mind széllel. Minden hold föld szélén canális. Temérdek trágyázással teszik termékennyé a háládatlan földet. Hal sokasága. Libatojás delicatesse az asztaloknál. Francia szokás. Vízet nem isznak. Az asszonyok sem irtóznak a bortól.

Apr. 11-én. Hollandiában a legolcsóbban s legkönnyebben lehet utazni a sok canálisokon. Majd az egész Hollandia canálisból áll, s a legkisebb falunak is, mindenfelé canálisa van, mint nálunk az utak. Minden városban vannak utazóhajók, freckshuit és beurscheppen, az utolsók a Zuider Seen járnak. A freckshuite hátulján van egy kis kajüta 8

személyre, csinos párna ülésekkel, a közepén asztal, melyet Poef vagy Rubfnak hívnak. A közepén két rend pad, asztal a közében, ablakok mindenfelől és tükör a két oldalon, 20—25 személy tágasan ülhet benne. Ezen schnitokat egy ló húzza, s trapba könnyen ülés mindezekben igen olcsó, egy néhány garasra megyen 1 mértföldre s 1 mázsa terhet is lehet vinni. Egy ilyen treckschnitterre ültünk fel a Rotterdam-kapunál reggel, mintegy 30-án, egy óra alatt Delftben voltunk, a híres Hugo Grotius hazájában. Delft hasonlít a több hollandus városokhoz, csatornával keresztülvagdalva. Itt keveset mulattunk s más treckschnitterre ülve gyönyörű kertek és falusi házak közt délre Hágába értünk, a hollandus király residentiális városába. Alíg szálltunk meg s néztünk széjjel ezen igen szép városban, s siettünk legelőbb is Scheveningenbe tengert látni. Scheveningen fél óra Hágához épen a tenger partján. Gyönyörű bükk- és cserfa allée viszen a csinos faluig. Porondtorlatok látszanak messzünnen s ez annál meglepőbb, hogy egész Hollandiában még csak halmot sem lehet látni. A torlatokhoz érve vízcsapkodást hallottunk, s amint felhágtunk a porondhalomra, egyszerre előnkbe tünt a kék tenger. Épen fujt a szél, hideg levegő jött velünk szembe, hánykódott a tenger, s számtalan fejr vitorlák látszotak a távolban. Szemléltük egy ideig a rettenetes elementumot, s annál kedvetlenebb béléatással, hogy egy ott álló ember két hajónak az idén történt elvesztését beszélte és hogy Scheveningen tornya, mely hajdan a falu közepén állott, most majd a tenger parton áll, a falu több részét lassanként elnyelte

a víz. Megnéztük osztán a tengeri feredőket, hová nyáron által sok vendég jár s visszatértünk Hágába. A királyi lakást néztük meg, mely az utca felől nem sokat mutat ugyan, de a kertben lévő szárnya való-ságos királyi palota. Azután a város északi részén lévő sétálóba mentünk, mely való-ságos park, s egyik Európában a legszebb városi sétálók közül. Szarva-sok, őzek és dámvadak legelnek a sétálók közt, sűrű erdő, megint pázsint és vízpártik váltják fel a majd két órányi hosszú parkot. A sétálók csinosak, ele-gánsok, a park végiben vagyon a király nyári mu-latóháza, Maison du Bois, vagy Oramentaal. A nap több részét a város igen szép utcái megjárására fordítottuk.

Ápr. 12-én. A Királyi Múzeumot mentünk meg-járni. A múzeum épülete igen szép. A felső emelet-ben hat szálában a Niederlandi Iskola remekjei van-nak helyheztetve. Van Dyktól; Huigens-famili és több portraik. Az állatfestő Handekveternek négy tableauja, mind szárnyasállatok. Legszebb, midőn a felcifrázott varjuról a több állatok tépik le a lopott tollakat. Mignon virágok. Rembrandtnak öt darabja Simeon, Susanna, tiszt, egy ifjú és egy öreg. Rubenstől Venus és Adonis, Brintes Catharina képe, Rubens első felesége, Helena Forman, második felesége, gyontatója képe, nymphiak, Astolph álma. Fermierstől egy konyha a chimista labororiumá-ban. Wouvernenn [!] stb. — A Német Iskolából Al-bert Dürer 3 portrait. Holbein. Francia: Vernet. Olasz: Carlo Dolce, az imádkozó asszony, Guido Réni: Ábel megöletése. — Raphael: a Szent Familia. Ti-zian: Madonna, és több más mesterektől igen szép

darabok. Két oldalkabinetban két asszony copírozott képeket. Az épület alsórészében vagyon az antiquitások cabinetje, mely nevezetesen a hollandus hagyományokra nézve igen gazdag, de gazdag a világ más négy részei lakosai, házi eszközei s köntösei gyűjteményével is. Azután a general státusok házárt néztük meg s délután messagériára ülve a Jánus Secundus poéta szép hazáját elhagytuk. Két óra alatt, az annyi ostromot és háborút kiállott Leydába érkeztünk, a Boerhav és Musenbrock (!) hazájába. Leyda hajdan igen nevezetes volt hazánkra nézve, sok ifjaink látogatták meg az ide való universitást, de most a körülmények változtak. Itt keveset mulattunk s a Harlemi-tenger mellett egy óra alatt Haarlembe érkeztünk. Ez is nevezetes volt hazánkra nézve egykor. Harlem környékén most is temérdek tulipánt, jácint és jázmint termesztenek, mely az ittvaló kereskedésnek nevezetes ágát teszi, épen most voltak nyilásban mindezek! Most is egy hagyma tulipán, de nevezetesen jácint 25—100 forinton kél el, Muszkaországba és Angliába sokat visznek. Haarlemből a Zuider See mellett jobbra és balra a nagy tenger mellett jöttünk. A sok vízről és a mindenfelé ágazó kanálisokról képzeletje sem lehet annak, ki ezen helyeket nem járta. Szép mezői házak, csinos kertek és gátak közt beértünk estvére az annyi tekintetben hajdan nevezetes Amsterdámba.

Apr. 13-án Amsterdámban. Ily nagy és ennyi nevezetességekkel teljes régi várost egészen megismerni, mely nagyságára nézve Bécshez hasonlít, hosszabb idő kellene, mind amennyit itt mulathattunk, arra szántuk tehát időnket, hogy csak a várost

járjuk meg, mind intézeteibe mentünk, nincs időnk. Legelőbb is a Királyi Palotát néztük meg, most a király épen itt volt audienciát adni az amsterdamiaknak, az Oraniai herceget az utcán láttuk feleségével. Azután a város sok csatornáit néztük meg, melyek 90 szigetre szakasztják az egészen pilotákon álló várost, 280 híd tartja fel a közösülést, kikötőjében elfér ezer hajó, most is rakva volt s egész erődöt formáltak az árbocfák. Gőzhajót csak kettőt láttunk. — Amsterdám rakhelye minden coloniai portékáknak s Anglián kívül egy város sem viszi ily nagyban a coloniai portékákkal való kereskedést. Az amsterdami nép tehetős, de Anglia sokat elvett régi nagyságából. De amennyi haszon és könnyűség van egybekötve a csatornákkal, épen annyi az inconvenientia is velek, mert nagy részében áll a víz, tele szeméttel s szenvedhetetlen a levegője. Ha a hollandus ily szorgalmatos és csinos nem volna, Hollandia Európában földjére nézve a legszegényebb hely lenne. — Speyk Héros 1831. febr. Az antverpiai kikötőben képét mindenütt árulják stb.

Ápr. 14-én reggel Amsterdamból messagérieval megindultunk s Haal, Leyde, Haag és Delffen által estvére megint Rotterdámba jöttünk.

Ápr. 15-én reggel ifjabb Haavenak úrral a Meusen hajóval által menve, a colza, repcsény vetéseket és az arra elkészített szántóföldeket néztük meg, azután idősebb Haavenak úr egy nádméz raffineriába vitt, hol a coloniákból crudába hozott nádméznek rafiniérozását eleitől fogva végig megnéztük. Osztán Laregnier úrral mentünk el a destillatio fabrikába. Ide a pálinkát Schidánból hozzák, azt

spiritusnak desztillálják s úgy viszik Angliába s nevezetesen Amerikába. Csak ezen egy destillálóból esztendőnként több harmincezer vedernél vitetik ki. Délután a francia consul, Buret úrnál tettünk visítát, estve az Amicitiába mentünk.

Apr. 16-án Haavenak úrral a városon kívül egy olaj szélmalmot néztünk meg, melyben repcsenyből és lenmagból készítik az olajat szörnyű nagy mennyiségben, megnéztük ezen szélmalomnak egész constructioját. Hollandiában egy vízimalom sincs, mind széllal járnak. Azután a tengeri admirális úrtól engedelmet nyerve a Marina épültjébe mentünk, hol a tengeri hajókat készítik, és ahol a tengeri hadi erőhöz tartozó minden fegyverek depositariuma van. Előbb is azon igen pompás gőzhajóba mentünk, melyen a király szokott járni, ennél pompásabban épített hajó s nevezetesen gőzhajó nem igen van a tengeren. Külső apparatusai egészen aranyozottak, bronzirozottak. Csinos öntött grádicsokon ereszkedtünk le a király nappali szobájába, körül maroken bőrből kanapék, a közepén nagy, kerek asztal, minden mahagoni fából a legnagyobb elegantiával, mellette van hálószobája, azon túl két szoba, asszonyok számára. Középhe van a gőzmasina, melyet üvegen által lehet a legkisebb mozgásában is látni; azon túl vannak a tiszték számára szobák, igen elegánsok ezek is; hátul a konyha magazin és a hajó personále lakhelye. Máshelyt állott azon igen cifra schaluppe, 30 ember elfér rajta, melyen a királyt szokták ittjárásakor a Meusen általvinni. Ez alatt az admirális úr is hozzánk érkezvén, elvitt azon, chantierbe, hol most egy negyvennyolc ágyús fregatte készül.

tovább készül két corvett, 16—20 ágyúval. Egy fregatte elkészítésére négy-öt esztendő kell s belékerül hatszázezer ezüst forintba. Egy lineahajó több esztendők alatt készül el s legkevesebbe egy millióba kerül. Megmagyarázta az admirális úr a hajó s a hajókázás minden mesterszavait és hogy a legnagyobb tengeri hadihajó a lineahajó, melyen száztól száznegyvenig való ágyú, ezen két contignation állnak és a harmadikon a katonaság 3 árboccal; azután van a fregatte 60—80 ágyúval, 2 árbóc, corvette 30—50 ágyú, brigg 4—20 ágyú egy árboc, következik a chalup, melyen csak emberek járnak egy hajóról a másra, vagy ki a partra. A transporthajók, melyen az armada eleségét és a hajóhoz tartozókat hordozzák, megnéztük a több itt álló hadihajókat is és azon épületet, hol a hajóhoz tartozó fáénabb munkákat és arabeszkeket faragják. Felvitt osztán az admiral úr azon palotába, hol a tengeri hadierőhöz tartozó minden daraboknak modeljei állanak. Megmutatta mindennemű hadihajók modeljét, Bomba és Congrez rakétahányókat, mindenféle ágyúkat és más hadiszereket. Más szobában láttuk a tengeri katonaság fegyvereit, apró ágyúkat, Haabiczokot stb. — Kimentem osztán a kikötőbe s előre fizettem az Attwood nevű gőzhajón két helyre, hogy holnap induljunk Londonnak.

Ápr. 17-én. Délelőtt a nagy cathedrale templomban voltunk, osztán egy órakor elérkeztünk az Attwood hajóra. Valami különös és le nem írható ingere van a hajóraülésnek az előtt, ki többször tengeren nem járt. Füstölnek a magas kőszén- és gőzkémények a hajón, belép az ember a hajóra, hol

minden mozog; a matrózok kötelet húznak-vonnak, az utasok érkeznek egyenként. Megkondul az első csengetés, búcsúznak az ismerősek az utasoktól, nagyobb mozgás lesz a matrózok közt; megint csengetés s hatalmasabban zuhog ki a gőz, harmadik csengetésre feláll a kapitány s „all readj“ kiált. Egyszerre felhúzzák a vasmacskát, megindulnak a gőzmasinák s lassanként kikalauzolják a hajót a többek közül, víz színén vagyunk már s ez valamely solemnis aetashoz hasonlít. Sebesen csapják a gőzkerekek a vizet s minden utas helyet foglal a fedélen, vagy alatt. De a mű utasaink többnyire mind a fedélen maradtak, úgy tetszik, mindenik utas rendre szemlél; a társakat, találgatja a karakterét, nemzeti érdemét és tehetségét scálazza magában, azután egyel, kettővel beszédbe jön az út iránt, végigjárja a hajó minden részét. Két órát tartott, míg a magos tengerre értünk. Elindulásunkkor már nagyon fujt a hideg szél, de kiérkeztünk a magos tengerre, rettentő hidegen és lázadva futt hajónkat, minél beljebb érkeztünk, annál nagyobb habokat vetett a víz. Hajónk rettenetesen ingott és aki többször tengeren nem volt, annak nem a legkedvezőbb lett a tengerről való képzelődése. Legelőbb is az asszonyok szállottak le a fedélről, azután lassanként hol egyik, hol másik kezdett sápadozni, egy része sietett le a cajütébe, lefeküdvé venni elejét a betegségnek, a más karfára könyökölt s adta ki a gyomrából való malignitást. Végre a hideg szél s a nagy ingadozás miatt leereszkedtem én is a cajütéba, legelőbb is egy asszonyra találtam nézni, ki elhalványodva hosszan elnyult, előtte a tál. Minden oldalon, min-

den ágyban sápadt és okádó figurák látszottak, mint az ásitás elragadását, oly forma hajlandóságot éreztem én is a hányásra, fejem rettenetesen szé-
dült, minden rengett körülöttem. Hirtelen kimentem a fedélre s cognacot ittam, nem lehetett állani a szél miatt, egyszerre elért a hányás s azt gondoltam, hogy az egész belem kiadom, háromszori positio után letántorogtam a cajütba, lehetetlen volt állani, az ágyig tántorogtam, látta a staward gyengülésem s segített levetkezni s bébúni az alsó loge forma ágyba. Már a többiek mind letakarodtak volt s az utasok között én maradtam fenn a fedélen egy furcsa köpenyeges angollal, ki még utánam is fennmaradt. Semmi sem hasonlít az unalom azon érzéséhez, midőn a tengeri betegség utóléri az embert. A világnak minden dicsőségét elfelejti az ember s csak az az egy gondolat marad, hogy bár vége lenne már. Az ágyba tál van helyheztetve minden beteg mellé, többé nem volt ugyan szükségem reá, hanem az elcsüggedés, rettentő ingadozás, ropogás, rettentő kellemetlen érzést okoztak. Hosszas küzködés után szunyokál az ember, de ez olyan, mint a forró hideg-beli állapot álma. Felvirradt végre a várt reggel, felvászorogtam a hajóra, a szél most is nagyon futt, de már messze látszottak Anglia partjai.

JEGYZETEK

I.

BÖLÖNI FARKAS SANDOR ÚTINAPLÓJÁNAK KÉZIRATA

Bölöni Farkas Sándor nyugateurópai utazásának eredeti kézírata a kolozsvári unitárius főgimnázium könyvtárának kézírattárában van. Kézírattári száma 959. Farkas Sándor kézírata hagyatékával: könyvtárával és összes megmaradt kézírataival együtt a kolozsvári unitárius főgimnázium könyvtárába került az író végrendelete értelmében. Az Északamerikai utazás kéziratával egybekötött negyedréteg alakú nyugateurópai útinapló tulajdonképpen bevezető része Farkas Sándor 1834-ben megjelent híres művének. Az író ezt a részt is ki óhajtotta adni, de mivel az könyve terjedelmét nagyon megnövelte volna és nem is tartozott lényegében az Amerikai utazáshoz, ezért kiadásáról lemondott. Az Északamerikai utazás nyomtatásban megjelent bevezetőjében néhány oldalon Farkas Sándor összefoglalta nyugateurópai útibenyomásait, mint amerikai útjának közvetlen előzményét. A nyugateurópai utazás kiadatlan kéziratára csak később, Jakab Elek hívta fel a figyelmet a Keresztyén Magvetőben, 1870-ben megjelent nagy tanulmányában („Bölöni Farkas Sándor és kora“), de utána, a Bölöni Farkas Sándorral foglalkozók a kéziratot még csak meg sem említik. A 150 oldal kitévő kiadatlan kéziratból 87 oldal a nyugateurópai utazás itt közölt része (Franciaország, Belgium, Hollandia), a másik és ugyancsak kiadatlan rész Farkas Sándor angliai útiélményeit foglalja magában. Mindkét rész Bölöni Farkas Sándor eredeti kézírásában maradt ránk. A kettő között csak egy lényeges különbség van: a franciaországi útinaplót Farkas teljesen kidolgozta, az angliait viszont kevésbé. Ez utóbbi résznél írása is nehezen olvasható, fogalmazása meg azt mutatja, hogy az író, kézírata későbbi átsimítására gondolt. Az itt közölt nyugateurópai útinaplóban a francia, holland és belga nevek egyszerűen nem helyesen írta le Farkas Sándor. Nyilvánvaló

tévedéseit helyreigazítottam, a meg nem állapítható nevek után pedig, a forráskiadványoknál szokásos szögletes zárójelbe tett felkiáltó jelet [!] alkalmaztam. A kézirat kiadásra való átadásáért hálás köszönet illeti az unitárius egyház mélt. képviselőtanácsát, a képek kiválasztásáért pedig dr. Cs. Szabó László író urat.

II.

BÖLÖNI FARKAS SANDOR MŰVEI

Nyomtatásban megjelentek:

Utazás Észak-Amerikában. Kolozsvár, 1834.

Utazás Észak-Amerikában. Második kiadás. Uo. 1835.

Utazás Észak-Amerikában. Harmadik kiadás. Uo. 1835.

Bölöni Farkas Sándor Naplója 1835 január 1-től 1836 január 6-ig.

Kolozsvári Nagy Naptár 1865 és a M. Polgár Nagy Naptára 1869—1870. Kiadta J. Papp Miklós. Újból megjelent az Erdély öröksége IX-ik kötetében. Bpest, 1942. Szerkesztette dr. Makkai László.

Kiadatlan kéziratai:

Goethe: Az ifjú Werther gyötrelmei. Fordítás. Kézirata a kolozsvári unitárius kollégium kézírattárában. 509. sz.

Schiller: Don Carlos. Fordítás. Kézirata uo. 937. sz.

Mme de Stael: Corinna. Fordítás. Kézirata uo. 936. sz.

Erdély története. Kézirata uo. 1021. sz.

Európai útinapló. Kézirata uo. 959. sz.

III.

A BÖLÖNI FARKAS SANDORRÓL ÍRT FONTOSABB CIKKEK, TANULMÁNYOK ÉS ADATKÖZLÉSEK

Vajda Péter: Pesti Levelek. Első füzet. 133—135. Kassa, 1835.

Bölöni Farkas Sándor levele a Magyar Tudományos Akadémiához. 1835. szept. 24. M. Tud. Társaság évkönyve III. Bpest, 1836.

Köváry László: B. Farkas Sándor. Székelyhon. 132—134. Kolozsvár, 1842.

Toldy Ferenc: Bölöni Farkas Sándor. M. Tud. Társaság Évkönyve VI. 139. Bpest, 1840—1842.

Köváry László: B. Farkas Sándor. Beszélytár. 1843. I. füzet 4—7.

B. Farkas Sándor levelei Kazinczyhoz, 1815—16-ban. Új Magyar Múzeum. 1855. 403—416.

Köváry László: B. Farkas Sándor. Napkelet. 1859. 104—105.

Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. III. 22. Budapest, 1869.

Jakab Elek: Bölöni Farkas Sándor és kora (képpel). Keresztyén Magvető, 1870. 241—334.

Bölöni Farkas Sándor levele gr. Lázár Lászlóhoz. Uo. Toldy Ferenc gyászbeszéde. Toldy Ferenc összegyűjtött munkái. V. Bpest, 1874.

K. Papp Miklós: Adalék Bölöni Farkas Sándor életéhez. Bölöni Farkas Sándor levele br. Wesselényi Miklóshoz. 1834. jan. 5. Történeti Lapok I. évf. I. félév 6—7. Kolozsvár, 1874.

K. Papp Miklós: A zsidói levéltárból. Bölöni Farkas Sándor levele br. Wesselényi Miklóshoz. 1822. dec. 5. Uo. II. évf. 845—846. Uo. 1876.

Jakab Elek: Kazinczy hatása Bölöni Farkas Sándorra. Figyelő. 1879. 257—279.

Kovács Lajos: Bölöni Farkas Sándor viszonya Kazinczyhoz. Keresztyén Magvető. 1884. 308—309.

Bölöni Farkas Sándor levele Augusztinovics Pálhoz. 1837. aug. 2. Uo. 162.

Gróf Kuun Géza: Bölöni Farkas Sándor levelei gr. Gyulay Lajoshoz és testvéréhez, gr. Frimont Karolinához. 1816—1837. (31 drb.). Keresztyén Magvető, 1884. 357—362, 1885. 31—36, 94—98, 170—174, 228—233, 298—308.

Gr. Kuun Géza: Erdélyi tudományos igyekezetek. Erdélyi Múzeum 1900. 1—18, 71—81.

Kiss Ernő: Bölöni Farkas Sándor. Kolozsvár, 1902.

Bölöni Farkas Sándor és Kazinczy Ferenc levelezése. Váczy István: Kazinczy Ferenc levelezése XIII—XVIII. k. Bpest, 1903—1908.

Kelemen Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület multja és jelenje. Kolozsvár, 1909.

Kelemen Lajos: Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására. Erdélyi Múzeum. 1909. 353—375.

Kelemen Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története. Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére. 1859—1909. 6—79. Kolozsvár, 1909—1942.

Kiss Ernő: Bölöni Farkas Sándor. Uo. 135—140.

Gál Kelemen: Bölöni Farkas Sándor és Kazinczy. Keresztyén Magvető, 1924.

Oberding József: A kolozsvári Gondoskodó Társaság. Kolozsvár, 1934.

Varjas Béla: Erdély és irodalmunk nemzeti egysége. Bpest, 1934.

Hatvany Lajos: Egy székely nemes, aki felfedezte a demokráciát. Uo. 1934.

Kozocsa Sándor: Az erdélyi irodalom története. Uo. 1936.

Gál Kelemen: Jakab Elek élet és jellemrajza. Kolozsvár, 1938.

Pálffy János: Erdélyi és magyarországi urak. Uo. 1939.

Bevezette: dr. Szabó T. Attila.

Jancsó Elemér. Bölöni Farkas Sándor könyvtára. Könyvtári Szemle, 1988. febr.

Bisztray Gyula: Az erdélyi tudományos élet és az egyetemi gondolat Erdély magyar egyeteme, Kolozsvár, 1941. 25—138.

György Lajos: A magyar regény előzményei. Bpest, 1941.

Vita Zsigmond: Erdélyi művelődési törekvések száz évvel ezelőtt. Magyar Kisebbség, 1941. 118.

Gál István: Részletek Bölöni Farkas Sándor nyugateurópai útinaplójából. Erdélyi Helikon, 1942. január.

Gál István: Részletek B. Farkas Sándor nyugateurópai útinaplójából. Pásztortűz, 1942. febr.

Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor párizsi naplójából. Uo. 1942. júl.

Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor. Ország Útja. 1942. aug.

Péchy-Horváth Rezső: Száz éve, hogy meghalt Bölöni Farkas Sándor. Erdélyi Szemle. 10. sz. 1942.

Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai. Kolozsvár, 1942.

Jancsó Elemér Alexandre Farkas de Bölön, un voyageur d'Amérique. Nouvelle Revue de Hongrie. 1943. jan.

Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor. Pásztortűz, 1943. febr.

Jancsó Elemér: Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorról. Keresztyén Magvető, 1943. 2. sz.

Józan Miklós: Bölöni Farkas Sándor emlékezete. Keresztyén Magvető, 1943. 2. sz.

TARTALOMJEGYZÉK

	Lap
Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága — —	3
Párizs, december 5-én — — — — —	55
December 5-én — — — — —	67
10-én Morgue — — — — —	69
Dec. 11-én, Vendome oszlopa — — — — —	70
Dec. 12-én, Benjamin Constant halála — — — — —	71
Dec. 13-án, Jardin des Plantes — — — — —	72
Dec. 14-én, A deputátusok kamarája — — — — —	73
Dec. 15-én, Királyi Bibliotheka — — — — —	75
Dec. 16—22-én, Miniszterek. Revolutio — — — — —	77
Dec. 25—26-án — — — — —	80
Dec. 27-én — — — — —	82
Dec. 28-án — — — — —	83
Dec. 29-én — — — — —	84
December 30-án — — — — —	85
December 31-én — — — — —	86
1831. január elsején — — — — —	86
Január 2-án — — — — —	87
Január 3-án — — — — —	87
Január 4-én — — — — —	88
Január 5-én — — — — —	93
Január 6-án — — — — —	94
Január 7-én — — — — —	95
Január 8-án — — — — —	95
Január 9-én — — — — —	95
Január 10-én — — — — —	96
Budget pour l'année 1831 — — — — —	97
Franciaország jus publicuma — — — — —	97

	Lap
A királyi igazgatás formája — — — — —	99
A pairek házáról — — — — —	100
A követek házáról — — — — —	101
A miniszterekről — — — — —	102
A törvény rendéről — — — — —	102
A status által garantirozott különös törvények —	103
Catacombes — — — — —	104
Január 19-én, Gobelín — — — — —	105
Január 20, Palais des Tuileries — — — — —	106
Jan. 21. Chapelle expiatoire de Louis XVI. et Marie Antoinette — — — — —	108
Adóprojectum a deputatusoknál 24-én — — — — —	110
Jan. 26-án, Recrutázás. Hotel de ville — — — — —	111
Jan. 30. Saint Simonisták és Abbé de Chatelle —	116
31. Január, Versailles — — — — —	119
Febr. 5-én, Pantheon — — — — —	122
Febr. 6-án — — — — —	124
Febr. 7-én — — — — —	125
Febr. 8—9. Quaiek. — Luxembourg-kert — Champs Elysée. Febr. 10-én. — — — — —	126
Febr. 11-én — — — — —	126
Febr. 12-én — — — — —	127
Febr. 13-án — — — — —	129
Febr. 14-én — — — — —	130
Febr. 15-én — — — — —	131
Febr. 16-án — — — — —	136
Febr. 17-én — — — — —	139
Febr. 18-án — — — — —	140
Március 2. — — — — —	142

JEGYZETEK.

I. Bölöni Farkas Sándor útinaplójának kézírata	170
II. Bölöni Farkas Sándor művei — — — — —	171

Az Erdélyi Ritkaságok előfizetői és pártolói.

- Br. *Aczél Ede*, Kolozsvár.
Ajtai Mihály, Marosvásárhely.
- Dr. *Ajtai Miklós*, Páris,
 Dr. *Asztalos Miklós*, Budapest.
 Dr. *Asztalos Sándor*, Kolozsvár.
- Babos István*, Kolozsvár.
Bagaméry Zsombor, Kolozsvár.
- Dr. *Balázs Endre*, Kolozsvár.
 Dr. *Baráth Tibor*, Kolozsvár.
 Dr. *Bartha Ignác*, Kolozsvár.
 Dr. *Báthory János*, Budapest.
Benkő Gábor, Kolozsvár.
 Dr. *Bertalan István*, Budapest.
 Gr. *Bethlen György*, Kolozsvár.
Bezdán József, Kolozsvár.
Blás István, Marosvásárhely.
Bindác Mihály, Kolozsvár.
Biró Ferenc, Kolozsvár.
Biró Gábor, Kolozsvár.
- Dr. *Biró Mózes*, Kolozsvár.
 Dr. *Biró Sándor*, Kolozsvár.
 Dr. *Biró József*, Nagyvárád.
 Dr. *Biró Vencel*, Kolozsvár.
 Dr. *Bisztray Gyula*, Budapest.
 Dr. *Blédy Géza*, Arad.
 Dr. *Blankenberg Nándor*, Kolozsvár.
Blumenfeld Gábor, Kolozsvár.
- Dr. *Boskovits Imre*, Kolozsvár.
Bođ Pál, Budapest.
Bodó György, Kolozsvár.
 Dr. *Bodor György*, Budapest.
 Dr. *Boér László*, Szatmár.
Boér Pál, Budapest.
Bonyhai István, Kolozsvár.
Borsai András, Kolozsvár.
 Dr. *Botár István*, Kolozsvár.
 Dr. *Böszörményi Sándor*, Kolozsvár.
Brüll Emánuel, Kolozsvár.
- Dr. *Császár Károly*, Kolozsvár.
 Csikszeredai róm. kath. főgimnázium.
Csízhegyi Andor, Kolozsvár.
 Dr. *Csomos Miklós*, Budapest.
 Dr. *Csögör Lajos*, Kolozsvár.
- Dr. *Darkó Akos*, Kolozsvár.
Debreceni Egyetemi Könyvtár.
 Debreceni ref. főgimnázium.
 Debreceni Egyetemi Irodalomtörténeti Intézet.
- Dr. *Debreczi Sándor*, Sepsiszentgyörgy.
Diamant Izsó, Kolozsvár.
Dobolyi Lajos, Budapest.
 Dr. *Döri Béla*, Kolozsvár.
Dunky Jenő, Kolozsvár.

- Erdélyi Gazdasági Egylet
Könyvtára, Kolozsvár.
Erdélyi Tudományos Inté-
zet, Kolozsvár.*
- Br. Eötvös József Kollégium,
Budapest.
- Dr. *Farkas Ferenc*, Budapest.
Dr. *Farkas Tibor*, Kolozsvár.
Dr. *Ferenczi Sándor*, Máramar-
rossziget.
Dr. *Feszt György*, Kolozsvár.
Dr. *Finna Béla*, Budapest.
Finta Gerő, Nagyvárad.
Dr. *Fogarasi Géza*, Kolozs-
vár.
Dr. *Fogarasi József*, Kolozs-
vár.
*Fővárosi Könyvtár, Bu-
dapest.*
- Dr. *Gál István*, Budapest.
Gál Kelemen, Kolozsvár.
Gerstenbrein Arthur, Ko-
lozsvár.
Dr. *Gergely Pál*, Budapest.
Guráth Béla, Kolozsvár.
Dr. *Guzner Miklós*, Kolozsvár.
Dr. *Gündisch Mihály*, Kolozs-
vár.
- Dr. *György Lajos*, Kolozsvár.
*Gyulafehérvári róm. kath.
főgimnázium.*
- Ifj. *Hadházi Sándor*, Kolozs-
vár.
Dr. *Halász Pál*, Kolozsvár.
Ifj. dr. *Harsányi István*, Sá-
rospatak.
Dr. *Hegedüs Loránt*, Buda-
pest.
Herepei János, Sepsiszent-
györgy.
Horváth Béla, Kolozsvár.
Horváth Elek, Kolozsvár.
Dr. *Huszár Lajos*, Budapest.
- Dr. *Ihász Béla*, Kolozsvár.
Imecs Márton, Kolozsvár.
Dr. *Imre Kálmán*, Kolozsvár.
Dr. *Incze Béla*, Beszterce.
- Dr. *Jancsó Béla*, Kolozsvár.
*Szentgericzei dr. Jakab
Jenő*, Kolozsvár.
*Jancsó Lázár, Páké (Há-
romszék vm.)*
Jancsó Sándor, Marosvá-
sárhely.
Jancsó Vilmos, Budapest.
Dr. *Janovics Jenő*, Kolozsvár.
József Akos, Kolozsvár.
Dr. *János Gáspár*, Kolozsvár.
Járosi Andor, Kolozsvár.
Dr. *Jászai Károly*, Kolozsvár.
Dr. *Joksmán Ödön*, Kolozsvár.
- Dr. *Karácsony Benő*, Kolozs-
vár.
Dr. *Katona Lajos*, Kolozsvár.
Kelemen Béla, Kolozsvár.
Kelemen Lajos, Kolozs-
vár.
Dr. *Kelemen László*, Kolozs-
vár.
Br. *Kemény János*, Marosvécs.
Dr. *Keresztes Zsigmond*, Ko-
lozsvár.
Dr. *Király Jenő*, Kolozsvár.
Dr. *Kispál László*, Kolozsvár.
Dr. *Knieszsa István*, Budapest.
*Kolozsvári róm. kath. fiú-
főgimnázium.*
*Kolozsvári ref. fiúfőgim-
názium.*
*Kolozsvári ref. leányfő-
gimnázium.*
*Kolozsvári unitárius fiú-
főgimnázium.*
*Kolozsvári Egyetemi
Könyvtár.*
Kolozsvári ref. teológia.
Kolozsvári unit. teológia.
*Kolozsvári Magyar Ka-
szinó könyvtára.*

- Dr. Kolumbán Mária, Kolozsvár.
Kory József, Kolozsvár.
- Dr. Kornhoffer Vilmos, Szászrégen.
- Dr. Kótay Pál, Kolozsvár.
Kovács Benedek, Marosvásárhely.
Kovács László, Kolozsvár.
- Dr. Kristóf György, Kolozsvár.
Kuck Ferdinánd, Kolozsvár.
- Lakatos István*, Kolozsvár.
Lám Béla, Budapest.
László Dezső, Kolozsvár.
- Dr. László Endre, Kolozsvár.
László Tihamér, Kolozsvár.
Losonci állami főgimnázium.
Lőrinczi Ferenc, Kolozsvár.
Löw Rudolf, Kolozsvár.
- Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára*, Budapest.
- Dr. Makkai László, Kolozsvár.
Maksay Albert, Kolozsvár.
Mandula Jenő, Kolozsvár.
Marosvásárhelyi ref. kollégium.
Marosvásárhelyi róm. kath. kollégium.
Márkus Lajos, Kolozsvár.
- Dr. Mártonffy László, Kolozsvár.
- Dr. Mester Gábor, Kolozsvár.
Mestitz János, Kolozsvár.
Mezei Gyula, Kolozsvár.
- Dr. Mezei Mihály, Kolozsvár.
Idb. dr. Mikó Imre, Kolozsvár.
Ifj. dr. Mikó Imre, Kolozsvár.
Dr. Mikó Lőrinc, Kolozsvár.
Dr. Mikó Tibor, Budapest.
Dr. Molnos Lipót, Páris.
- Molter Károly, Marosvásárhely.
Moskovits József, Kolozsvár.
Müller Géza, Kolozsvár.
- Dr. *Nagy András*, Gyergyószentmiklós.
- Dr. Nagy László, Kolozsvár.
Szőkefalvi Nagy Sándor, Kolozsvár.
Nagy Sándor, Budapest.
Nagyenyedi ref. kollégium.
Nagyvárad ref. leánygimnázium.
Népies Irodalmi Társaság.
Naszódi állami főgimn.
- Dr. Neumann Jenő, Kolozsvár.
- Dr. *Oberding József*, Kolozsvár.
- Dr. Óvári Elemér, Kolozsvár.
- Dr. Pais Dezső, Budapest.
- Dr. Parády Kálmán, Kolozsvár.
Pálffy Endre, Naszód.
- Dr. Pálffy László, Kolozsvár.
Pánczél Pál, Kolozsvár.
Pellion Ervin, Marosvásárhely.
Pécsi Egyetemi Könyvtár.
- Dr. Péterffy Jenő, Kolozsvár.
- Dr. Péterffy Pál, Kolozsvár.
Pogány Albert, Nagyenyed.
- Dr. Pollák Miksa, Kolozsvár.
- Rédei Károly*, Budapest.
Reischel Arthur, Kolozsvár.
Revizió Liga Könyvtára, Budapest.
Rohonyi Vilmos.
Rohonyi Károly.
- Dr. *Roth Marcel*, Kolozsvár.

- Sántha Lajos*, Csikszereda.
 Sárospataki ref. kollégium.
 Sepsiszentgyörgyi ref. Mikó-kollégium.
- Dr. Silai István, Kolozsvár.
 Dr. Suba Károly, Kolozsvár.
 Dr. Soó Rezső, Kolozsvár.
 Dr. Steiner Pál, Kolozsvár.
- Ifj. *Szabó Géza*, Nagyenyed.
 Dr. Cs. Szabó László, Budapest.
 Szabó Magda, Kolozsvár.
 Dr. Szabó Sándor, Budapest.
 Dr. Szakáts Kálmán, Budapest.
 Dr. Szakáts Lajos, Kolozsvár.
 Szász Arpád, Zilah.
 Dr. Szathmáry János, Kolozsvár.
 Dr. Szádeczky Elemér, Sopron.
 Dr. Szász Zsombor, Budapest.
 Ifj. Szele Márton, Kolozsvár.
 Szenczel László, Budapest.
 Széchenyi Könyvtár, Budapest.
 Székely Múzeum, Sepsiszentgyörgy.
 Dr. Szilágyi Olivér, Marosvásárhely.
 Szilágyisomlyói állami főgimnázium.
 Dr. Szücs Elemér, Kolozsvár.
- Tamási Aron*, Kolozsvár.
 Tatár Géza, Zilah.
 Tatár Ferenc, Kolozsvár.
 Tárca Bertalan, Kolozsvár.
 Gr. Teleki Adám, Marosújvár.
 Gr. Teleki Ernő, Kolozsvár.
- Gr. Teleki Géza, Kolozsvár.
 Dr. Takáts Zoltán, Kolozsvár.
 Temesvári róm. kath. főgimnázium.
 Dr. Tolnai Gábor, Budapest.
 Dr. Tonk Emil, Kolozsvár.
 Dr. Tusa Gábor, Kolozsvár.
 Dr. Tóth László, Kolozsvár.
- Udvari István*, Kolozsvár.
 Ungváry Sándor, Kolozsvár.
 Urbán Andor, Dés.
 Dr. Ürmössy József, Kolozsvár.
 Dr. Ürmössy Károly, Kolozsvár.
- Varró Dezső*, Dés.
 Vámszer Géza, Kolozsvár.
 Dr. Várady Gábor, Kolozsvár.
 Dr. Váró György, Udvarhely.
 Vásárhelyi Boldizsár, Kolozsvár.
 Vásárhelyi János, Kolozsvár.
 Dr. Vásárhelyi László, Kolozsvár.
 Ifj. dr. Vékás Lajos, Kolozsvár.
 Dr. Veégh Sándor, Marosvásárhely.
 Vass László, Budapest.
 Walter Gyula, Kolozsvár.
 Gr. Wass Albert, Kolozsvár.
- Zilahai ref. főgimnázium.*
 Dr. Zolnai Béla, Kolozsvár.
 Zöld Márton, Kolozsvár.
 Dr. Zsakó Gyula, Budapest.
 Dr. Zsakó István, Budapest.
 Zsakó Zoltán, Kolozsvár.

11. Bölöni Farkas Sándor:
Nyugateurópai utazás. I-II.
Bevezetéssel ellátták dr.
Jancsó Elemér és dr. Gál
István.

Előkészületben:

Bólyai János Appendixje.
Bevezetéssel és magyarázó
jegyzetekkel ellátta dr.
Dávid Lajos.

Apáczai Cseri János összes
művei. I—III. Bevezetés-
sel ellátta dr. Jancsó Ele-
mér.

Fogarassy Sámuel naplója.
I—II. Bevezetéssel ellátta
dr. Juhász István.

Bisztray Károly visszaemlé-
kezései. I—II. Bevezetés-
sel ellátta dr. Bisztray
Gyula.

Wesselényi Miklós: Szózat.
Bevezetéssel ellátta dr.
Gál István.

*E sorozat külső címlapjának
kerete az első kolozsvári nyom-
tatvány (Heltai Gáspár 1550-
ben megjelent Katekizmusa)
címlapjának hű másolata.*

MINERVA
KOLOZSVÁR